Yogasudhakaro Nama Yogasutravrittih

యోగసుధాకరో నామ యోగసూత్రవృత్తిః

Document Information

Text title : Yogasudhakarah Yogasutravrrittih

File name : yogasudhAkaraH.itx

Category : yoga, sUtra, vyAkhyA

Location : doc_yoga

Author : sadAshivendrasarasvati

Proofread by : Sujal

Description/comments : Needs proofreading

Latest update : October 9, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

October 9, 2026

sanskritdocuments.org

యోగసుధాకరో నామ యోగసూత్రవృత్తిః

శ్రీసదాశివేన్ద్రసరస్వత్యా విరచితాయాం

॥ ఓం శ్రీపరమాత్మనే నమః ॥

యద్భావనాదవాపీయం ప్రత్యక్చితిరనామయా ।
క్లేశకర్మాద్యసంస్పృష్టం తమీశం కఞ్చనాభజే ॥ ౧ ॥

శ్రీమత్పతఞ్జలేస్తస్య పదద్వన్ద్వమనిన్దితమ్ ।
వన్దే యేన మనఃకాయవాచాం శుద్ధిరకార్యసౌ ॥ ౨ ॥

విద్యారత్నం మయా లబ్ధం యత్కృపాపారవారిధేః ।
వన్దే తాన్విబుధైర్వన్ద్యాన్వన్దకానన్దదాన్గురూన్ ॥ ౩ ॥

శ్రీమద్దేశికవక్త్రాబ్జాన్నిశమ్యాథ విలోడ్య తామ్ ।
ఫణీన్ద్రభణితేః కాచిద్వృత్తిరారభ్యతే మయా ॥ ౪ ॥

౧. సమాధిపాదః ।

ఇహ ఖలు భగవాన్పతఞ్జలిః ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యౌపయికం శాస్త్రప్రతిపాద్యం దర్శయతి -

౧.౧. అథ యోగానుశాసనం
౧.౧. అథ యోగ-అనుశాసనమ్ ॥ 1.1 ॥

అత్ర అథశబ్దః ఆరమ్భార్థః, అర్థాన్మఙ్గలార్థశ్చ ।
“యుజ సమాధౌ” ఇతి ధాతోర్యోగః సమాధిః; తస్యానుశాసనం హైరణ్యగర్భే శాస్త్రమనుసృత్య శిష్యతే వ్యాఖ్యాయతే ససాధనః సఫలః సమాధిరనేనేత్యనుశాసనం శాస్త్రమ్ । తథా చ కస్మైచిత్కైవల్యకామాయ ప్రతిపాద్యయోగప్రతిపాదకం శాస్త్రమారభ్యత ఇత్యక్షరార్థః ।
తత్ర సమాధిర్ద్వివిధః సమ్ప్రజ్ఞాతోఽసమ్ప్రజ్ఞాతశ్చేతి । స చ చిత్తస్య ధర్మః ।
చిత్తం హి త్రిగుణాత్మకత్వాత్పఞ్చభూమ్యుపేతమ్ ।
భూమయశ్చ - క్షిప్తం మూఢం విక్షిప్తమేకాగ్రం నిరుద్ధమితి ।

తత్ర - రజసా విషయేషు క్షిప్యమాణం క్షిప్తం; తమసా నిద్రాలస్యాదివృత్తిమన్మూఢం; ఈషద్రజస్తమఃసంస్పృష్టేన సత్త్వేన కాదాచిత్కధ్యానయుక్తతయా క్షిప్తాద్విశిష్టం విక్షిప్తం; విధూతరజస్తమోమలేన శుద్ధసత్త్వేనైకాగ్రమేకతానం; ప్రశాన్తసకలవృత్తికం సంస్కారశేషం నిరుద్ధమ్ ।
ఏవం చ ఆద్యభూమిత్రయపరిత్యాగేనావశిష్టభూమిద్వయోపేతస్య చిత్తస్య సమాధిద్వయం ధర్మ ఇతి వివేకః ॥ ౧.౧ ॥

అధునా ద్వివిధస్య సమాధేః సాధారణం లక్షణం లక్షయతి -

౧.౨. యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః
౧.౨. యోగః-చిత్త-వృత్తి-నిరోధః ॥ 1.2 ॥

రజస్తమోవృత్త్యోర్నిరోధో యోగ ఇత్యర్థః । అతః సాత్త్వికవృత్తిసత్త్వేఽపి సమ్ప్రజ్ఞాతే నావ్యాప్తిః ॥ ౧.౨ ॥

నను బుద్ధివృత్తిస్వభావాయాశ్చితిశక్తేర్వృత్తినిరోధే కథం స్థితిరిత్యాశఙ్క్యాహ -

౧.౩. తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానం
౧.౩. తదా ద్రష్టుః స్వరూపే-అవస్థానమ్ ॥ 1.3 ॥

యదా సర్వాసాం వృత్తీనాం నిరోధః, తదా ద్ర ద్రష్టుశ్చితిశక్తేః స్వాభావికే స్వరూపే స్థితిః కుసుమాపగమే స్ఫటికమణేరివేత్యర్థః । చితిశక్తేశ్చైతన్యమాత్రం స్వభావో న వృత్తయ ఇతి భావః ॥ ౧.౩ ॥

నను తర్హి వ్యుత్థానే చితిశక్తేః స్వరూపాత్ప్రచ్యుతిః స్యాదిత్యత్రాహ -

౧.౪. వృత్తిసారూప్యమితరత్ర
౧.౪. (వృత్తి-సారూప్యమ్)-ఇతరత్ర ॥ 1.4 ॥

యద్యపి నిర్వికారా చితిశక్తిః సదా స్వరూప ఏవావతిష్ఠతే, తథాపి నిరోధాదన్యత్ర వృత్తిషూత్పద్యమానాసు తత్ర చితిచ్ఛాయాయాం ప్రతిబిమ్బితాయాం తదవివేకాత్తత్తాదాత్మ్యమాపనే
చితిశక్తిర్భవతి జపారక్త ఇవ స్ఫటికః ।
అతో న స్వరూపాత్ప్రచ్యుతిః । న హి లౌహిత్యభ్రమసమయే సమస్తి స్ఫటికమణేరవదాతస్వభావాత్ప
భావః ।
ఏతేన సూత్రద్వయేనార్థాద్యన్నిరోధే చితిశక్తిః స్వరూపప్రతిష్ఠా యద్వ్యుత్థానే స్వరూపాప్రతిష్ఠైవ భవతి తచ్చిత్తమితి ద్వితీయసూత్రగతచిత్తపదం వ్యాఖ్యాతం భవతి ॥ ౧.౪ ॥

అధునా నిరోద్ధవ్యానాం వృత్తీనామియత్తామాహ -

౧.౫. వృత్తయః పఞ్చతయ్యః క్లిష్టాఽక్లిష్టాః
౧.౫. వృత్తయః పఞ్చతయ్యః క్లిష్టా-అక్లిష్టాః ॥ 1.5 ॥

పఞ్చ తయబర్థా అవయవా వక్ష్యమాణాః ప్రమాణాదయో యాసాం సామాన్యవృత్తీనాం తాః పఞ్చతయ్యో వృత్తయశ్చిత్తస్య పరిణామాః ।
బహువచనం తు మైత్రాదిపురుషబహుత్వాభిప్రాయేణ । తాః కీదృశ్యః ? క్లిష్టా అక్లిష్టాః; వక్ష్యమాణైః క్లేశైః సంశ్లిష్టాః స్వరూపాప్రతిష్ఠాప్రత్యయాః క్లిష్టాః, తైరసంశ్లిష్టాః స్వరూపప్రతిష్ఠాప్రత్యయాః అక్లిష్టాః ।
యద్యపి పఞ్చస్వేవ క్లిష్టానామక్లిష్టానాం చాన్తర్భావః, తథాపి క్లిష్టా ఏవ నిరోద్ధవ్యా ఇతి మన్దబుద్ధిం వారయితుం తాభిః సహాక్లిష్టా అప్యుదాహృతాః ॥ ౧.౫ ॥

అథ నామధేయలక్షణాభ్యాం వృత్తీర్విశదయితుం సూత్రషట్కమాచష్టే -

౧.౬. ప్రమాణవిపర్యయవికల్పనిద్రాస్మృతయః
౧.౬. ప్రమాణ-విపర్యయ-వికల్ప-నిద్రా-స్మృతయః ॥ 1.6 ॥

అతోఽపరా వృత్తిర్న సమస్తీత్యుద్దేశసూత్రస్య ఫలమ్ ॥ ౧.౬ ॥

౧.౭. ప్రత్యక్షానుమానాగమాః ప్రమాణాని
౧.౭. ప్రత్యక్ష-అనుమానా-ఆగమాః ప్రమాణాని ॥ 1.7 ॥

త్రీణ్యేవ ప్రమాణానీతి భావః । వృత్తావజ్ఞాతార్థావగాహీ చితిశక్తేః ప్రతిబిమ్బః ప్రమా । తత్కరణం వృత్తిః ప్రమాణమ్ ।
తత్త్వం ప్రమాణసామాన్యలక్షణమ్ ।
తత్ర చక్షురాదిద్వారా వ్యక్తివిశేషనిర్ధారణీ చిత్తవృత్తిః ప్రత్యక్షప్రమాణమ్ । తదాకారవృత్తౌ చితిశక్తేః ప్రతిబిమ్బః ప్రత్యక్షప్రమా ।
ఏవం ధ్యానసమాధిద్వారా చితిశక్తివిశేషావద్యోతికా సమ్ప్రజ్ఞాతాఖ్యా చిత్తవృత్తిః ప్రత్యక్షప్రమాణమ్ । జ్ఞాతా చితిశక్తిః ఫలమ్ ।
లిఙ్గజ్ఞానద్వారా లిఙ్గిసామాన్యనిర్ధారణీ వృత్తిరనుమానమ్ । తత్ర ప్రతిబిమ్బోఽనుమితిః ।
పదార్థజ్ఞానద్వారా వాక్యార్థావగాహినీ వృత్తిరాగమః । తత్ర ప్రతిబిమ్బః శాబ్దః ।
అనుమానాగమావుభయత్ర సమానావితి పృథఙ్ నోదాహృతౌ ॥ ౧.౭ ॥

౧.౮. విపర్యయో మిథ్యాజ్ఞానమతద్రూపప్రతిష్ఠం
౧.౮. విపర్యయః మిథ్యా-జ్ఞానమ్-అతద్రూప (అ-తద్-రూప)-ప్రతిష్ఠమ్ ॥ 1.8 ॥

విపర్యయ ఇతి లక్ష్యనిర్దేశః । మిథ్యాజ్ఞానం బాధానన్తరం వ్యవహారాజనకం యత్ అతద్రూపప్రతిష్ఠం తస్యార్థస్య యద్రూపం పారమార్థికం స్వరూపం తత్రాప్రతిష్ఠితం తదనవగాహి । తత్త్వం లక్షణమ్ ।
అతో న వికల్పేఽతివ్యాప్తిః, తస్య బాధితత్వేఽపి కేషాఞ్చిత్పణ్డితానాం వ్యవహారజనకత్వాత్ । నాపి సంశయే, తస్యాపి లక్ష్యత్వాత్ ॥ ౧.౮ ॥

౧.౯. శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్పః
౧.౯. శబ్ద-జ్ఞాన-అనుపాతీ వస్తు-శూన్యః వికల్పః ॥ 1.9 ॥

“రాహోః శిరః” ఇతి శబ్దశ్రవణానన్తరం జాయమానా వస్తుశూన్యా వృత్తిర్వికల్పః । అతో వాక్యార్థగోచరవృత్తౌ నాతివ్యాప్తిః, తస్యా వస్తుశూన్యత్వాభావాత్ । నాపి విపర్యయే, తస్య శబ్దజ్ఞానాననుపాతిత్వాత్ ॥ ౧.౯ ॥

౧.౧౦. అభావప్రత్యయాలమ్బనా వృత్తిర్నిద్రా
౧.౧౦. అభావ-ప్రత్యయ-ఆలమ్బనా వృత్తిః-ర్నిద్రా ॥ 1.10 ॥

వస్త్వభావః ప్రతీయతే యస్మిన్నావారకే తమసి సతి, తత్తమోఽభావప్రత్యయః । తం విషయీకుర్వతీ వృత్తిర్నిద్రా । తస్యాః “సుఖమహమస్వాప్సం న కిఞ్చిదవేదిషమ్” ఇతి స్మరణస్యానుభవపూర్వకత్వాద్వృత్తిత్వమ్ ॥

౧.౧౧. అనుభూతవిషయాఽసమ్ప్రమోషః స్మృతిః
౧.౧౧. అనుభూత-విషయ-అసమ్ప్రమోషః స్మృతిః ॥ 1.11 ॥

అనుభూతస్య పిత్రాదేః అసమ్ప్రమోషః తదనుభవజన్యమనుసన్ధానం స్మృతిరిత్యర్థః ।
ఏతేన వృత్తయ ఇత్యాద్యనుభూతవిషయేత్యన్తేన సూత్రసప్తకేన ద్వితీయసూత్రగతవృత్తిపదం వ్యాఖ్యాతం భవతి ।
ఇతోఽవశిష్టేన పాదేన నిరోధపదమర్థాద్వ్యాఖ్యాయత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౧.౧౧ ॥

అధునా పఞ్చవిధవృత్తినిరోధోపాయమాహ -

౧.౧౨. అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధః
౧.౧౨. అభ్యాస-వైరాగ్యాభ్యాం తత్-నిరోధః (తద్-నిరోధః)॥ 1.12 ॥

చిత్తస్య నిసర్గతోనిర్గతస్రగాదిగోచరవృత్తిసరిత్పూరం వైరాగ్యేణ వినివార్య సమాధ్యభ్యాసేన ప్రశాన్తప్రవాహః సమ్పాద్యతే । అతస్తదుభయనిబన్ధనో నిరోధ ఇత్యర్థః ॥ ౧.౧౨ ॥

నను జపాదావావృత్తిలక్షణోఽభ్యాసో విధాతుం పార్యతే; కో నామ నిరోధేఽభ్యాస ఇత్యత ఆహ -

౧.౧౩. తత్ర స్థితౌ యత్నోఽభ్యాసః
౧.౧౩. తత్ర స్థితౌ యత్న-అభ్యాసః ॥ 1.13 ॥

తత్ర తయోర్మధ్యే । స్థితిర్నైశ్చల్యం నిరోధః, తత్ర । "చర్మణి ద్వీపినం హన్తి" ఇతివన్నిమిత్తార్థేయం సప్తమీ । ఏవం చ స్థితినిమిత్తకో యత్నో మానస ఉత్సాహః స్వత ఏవ బహిఃప్రవాహశీలం చిత్తం సర్వథా నిరోత్స్యామీత్యేవంవిధ ఉత్సాహ ఆవర్త్యమానోఽభ్యాస ఇత్యుచ్యతే ॥ ౧.౧౩ ॥

నన్వద్యతనాభ్యాసః స్వయమదృఢః సన్ననాదిసఞ్చితవ్యుత్థానసంస్కారాన్కథమభిభవేదిత్యాశఙ్క్యా
-

౧.౧౪. స తు దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారాసేవితో దృఢభూమిః
౧.౧౪. సః తు (దీర్ఘ-కాల)-నైరన్తర్య-సత్కార-ఆసేవితో దృఢ-భూమిః ॥ 1.14 ॥

యది దివసైర్మాసైర్వా సమాధిసిద్ధిం వాఞ్ఛేత్, తదా "విద్యమానాశ్చత్వార ఏవ వేదాః; తానధ్యేతుం గతస్య మాణవకస్య పఞ్చ దివసా అతీతాః; నాద్యాప్యసౌ సమాగతః" ఇతి మూఢవచనానుసార్యేవాయం యోగీ స్యాత్ । అతః సంవత్సరైర్జన్మభిర్వా దీర్ఘకాలం యోగ ఆసేవితవ్యః । తథా చ స్మర్యతే - "అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతో యాతి పరాం గతిమ్" ఇతి ।
యది చిరమాసేవ్యమానోఽపి విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్యాసేవ్యేత, తర్హ్యుత్పద్యమానా యోగసంస్కారాః సమనన్తరభావివిచ్ఛేదకాలీనైర్వ్యుత్థానసంస్కారైరభిభూయేరన్ । అతో నిరన్తరమాసేవితవ్యః ।
సత్కార ఆదరః । అనాదరే లయవిక్షేపకషాయాదయః ప్రసజ్జేరన్ । తస్మాదాదరేణాసేవితవ్యః ।
దీర్ఘకాలాదిత్రైవిధ్యేనాసేవితస్య సమాధేర్దృఢభూమిత్వం నామ ప్రబలతరదుఃఖేనాపి చాలయితుమశక్యత్వమ్ । తచ్చ స్మర్యతే - "యస్మిన్స్థితో న దుఃఖేన గురుణాపి విచాల్యతే" ఇతి ॥ ౧.౧౪ ॥

అథ వైరాగ్యం ద్వివిధమపరం పరం చేతి । అపరం చ యతమానవ్యతిరేకైకేన్ద్రియవశీకారభేదేన చతుర్విధమ్ । తత్రాద్యత్రయమర్థాత్సూచయన్సాక్షాచ్చతుర్థమాహ -

౧.౧౫. దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యం
౧.౧౫. దృష్ట-అనుశ్రవిక-విషయ-వితృష్ణస్య వశీకార-సంజ్ఞా వైరాగ్యమ్ ॥ 1.15 ॥

స్రక్చన్దనాదయో విషయా దృష్టాః । వేదోక్తస్వర్గాదయ ఆనుశ్రవికాః । తత్రోభయత్రాపి సత్యామపి తృష్ణాయాం వివేకతారతమ్యేన యతమానాదివైరాగ్యత్రయం భవతి ।

యతమానత్వం నామ “అస్మిఞ్జగతి కిం సారం కిమసారమితి గురుశాస్త్రాభ్యాం విజ్ఞాస్యామి” ఇత్యుద్యోగః ।
స్వచిత్తే పూర్వం విద్యమానానాం దోషాణాం మధ్యేఽభ్యస్యమానేన వివేకేనైతావన్తః పక్వా ఏతావన్తోఽవశిష్టా ఇతి వివేచనం వ్యతిరేకః ।
దృష్టానుశ్రవికవిషయప్రవృత్తేర్దుఃఖాత్మకత్వబోధేన తాం ప్రవృత్తిం పరిత్యజ్య మనస్యౌత్సుక్యమాత్రేణ తృష్ణాస్థాపనమేకేన్ద్రియత్వమ్ ।
వితృష్ణత్వం వశీకారః ।
తదిదమపరం వైరాగ్యమష్టాఙ్గయోగప్రవర్తకత్వేన సమ్ప్రజ్ఞాతస్యాన్తరఙ్గం, అసమ్ప్రజ్ఞాతస్య తు బహిరఙ్గమ్ ॥ ౧.౧౫ ॥

అథ తస్యాన్తరఙ్గం పరవైరాగ్యమాహ -

౧.౧౬. తత్పరం పురుషఖ్యాతేర్గుణవైతృష్ణ్యం
౧.౧౬. తత్-పరం పురుష-ఖ్యాతేః గుణ-వైతృష్ణ్యమ్ ॥ 1.16 ॥

సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధ్యాభ్యాసపాటవేన గుణత్రయాత్మకాత్ప్రధానాద్వివిక్తస్య పురుషస్య ఖ్యాతిః సాక్షాత్కారః; తస్మాదశేషగుణత్రయవ్యవహారే వైతృష్ణ్యం యత్, తత్పరం వైరాగ్యమిత్యర్థః ॥ ౧.౧౬ ॥

ఇత్థమభ్యాసవైరాగ్యే నిరూప్య తత్సాధ్యం సమాధిమాహ -

౧.౧౭. వితర్కవిచారానన్దాస్మితారూపానుగమాత్ సమ్ప్రజ్ఞాతః

౧.౧౭. వితర్క-విచార-ఆనన్ద-అస్మితా-రూప-అనుగమాత్ సమ్ప్రజ్ఞాతః ॥ 1.17 ॥

౧.౧౭. సవితర్క-సవిచార-సానన్ద-సాస్మితా-రూప-అనుగమాత్ సమ్ప్రజ్ఞాతః ॥ 1.17 ॥

(స-వితర్క)(స-విచార)(స-ఆనన్ద)(స-అస్మితా)
సమ్యక్ప్రజ్ఞాయతే యేన భావ్యం వస్తు స సమ్ప్రజ్ఞాతః సమాధిర్భావనావిశేషః । స చ వితర్కాదిరూపైశ్చతుర్భిరనుగమాచ్చతుర్విధః - సవితర్కః సవిచారః సానన్దః సాస్మిత ఇతి ।
తత్ర భావనయా భావ్యభూతేన్ద్రియగోచరసాక్షాత్కారః సవితర్కః ।
పఞ్చతన్మాత్రాన్తఃకరణగోచరసాక్షాత్కారః సవిచారః ।
రజస్తమోలేశానువిద్ధసత్త్వప్రధానబుద్ధిగోచరసాక్షాత్కారః సానన్దః ।
శుద్ధసత్త్వప్రధానమహత్తత్త్వగోచరసాక్షాత్కారః సాస్మితః ।
తత్ర వితర్కవిచారద్వయం గ్రాహ్యమ్ । ఆనన్దో గ్రహణమ్ । అస్మితాఖ్యో గ్రహీతా ।
తేషు గ్రాహ్యగ్రహణగ్రహీతృషు భావనోత్కర్షః సమ్ప్రజ్ఞాతో యోగ ఇత్యర్థః ॥ ౧.౧౭ ॥

ఇత్థమపరవైరాగ్యసాధ్యం సమ్ప్రజ్ఞాతం నిరూప్య పరవైరాగ్యసాధ్యమసమ్ప్రజ్ఞాతమాహ -

(ఇత్థమ్-అపర-వైరాగ్య-సాధ్యం సమ్ప్రజ్ఞాతమ్-నిరూప్య పర-వైరాగ్య-సాధ్యమ్-అసమ్ప్రజ్ఞాతమ్-ఆహ్)

౧.౧౮. విరామప్రత్యయాభ్యాసపూర్వః సంస్కారశేషోఽన్యః
౧.౧౮. (విరామ-ప్రత్యయ-అభ్యాస)-పూర్వః సంస్కార-శేషః అన్యః ॥ 1.18 ॥

విరామో వృత్త్యుపరమః, తస్య ప్రత్యయః కారణం వృత్త్యుపరమార్థః ప్రయత్నః, తస్యాభ్యాసః పౌనఃపున్యేన సమ్పాదనం, తత్పూర్వస్తజ్జన్యః సమ్ప్రజ్ఞాతాదన్యః సంస్కారశేషః ప్రశాన్తసకలవృత్తికస్య చిత్తస్వరూపస్య దుర్లక్షత్వాత్సంస్కారరూపేణ యోఽవశిష్యతే సోఽసమ్ప్రజ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౧౮ ॥

సోఽయమసమ్ప్రజ్ఞాతో ద్వివిధో భవప్రత్యయ ఉపాయప్రత్యయశ్చేతి । తత్రాద్యో మోక్ష్యమాణైర్హేయః । తమాహ -

౧.౧౯. భవప్రత్యయో విదేహప్రకృతిలయానాం
౧.౧౯. (భవ-ప్రత్యయః)విదేహ-ప్రకృతిలయానాం (ప్రకృతి-లయ)॥ 1.19 ॥

భవన్త్యస్మిఞ్జన్తవ ఇతి భవః సంసారోఽవిద్యాఖ్యః, స ప్రత్యయో హేతుర్యస్య స సంసారమూలోఽసమ్ప్రజ్ఞాతః ।
భవన్త్యస్మిఞ్జన్తవ ఇతి భవః సంసారోఽవిద్యాఖ్యః,
స చ భూతేన్ద్రియేష్వాత్మత్వభావనయా విధూతదేహానాం విదేహానాం అవ్యక్తమహదహఙ్కారపఞ్చ
ప్రకృతిష్వాత్మత్వభావనయా లీనానాం ప్రకృతిలయానాం భవత్యన్తవత్ఫలః । తదీయం చిత్తం వివేకఖ్యాత్యభావాత్సుప్తచిత్తవల్లీనమప్యుత్థాయ సంసారే పతతీతి భావః ॥ ౧.౧౯ ॥

అథ ముముక్షుభిరుపాదేయముపాయప్రత్యయమాహ -

౧.౨౦. శ్రద్ధావీర్యస్మృతిసమాధిప్రజ్ఞాపూర్వక ఇతరేషాం
౧.౨౦. శ్రద్ధా-వీర్య-స్మృతి-సమాధి-ప్రజ్ఞాపూర్వకః (ప్రజ్ఞా-పూర్వకః)ఇతరేషామ్ ॥ 1.20 ॥

మమాయం యోగ ఏవ పరపురుషార్థసాధనమితి ప్రత్యయః శ్రద్ధా ।
సా చోత్కర్షశ్రవణేనోపజాయతే । ఉత్కర్షశ్చ స్మర్యతే -
“తపస్విభ్యోఽధికో యోగీ జ్ఞానిభ్యోఽపి మతోఽధికః ।
కర్మిభ్యశ్చాధికో యోగీ తస్మాద్యోగీ భవార్జున” ఇతి ।

తస్యాం చ శ్రద్ధాయామవసితాయాం వీర్యముత్సాహో భవతి “సర్వథా యోగం సమ్పాదయిష్యామి” ఇతి ।
ఏతాదృశోత్సాహేన తదా తదానుష్ఠేయాని యోగాఙ్గాని స్మర్యన్తే ।
తయా చ స్మృత్యా సమ్యగనుష్ఠితసమాధేరధ్యాత్మప్రసాదే సతి, ఋతమ్భరా ప్రజ్ఞోదేతి ।
తత్పూర్వకస్తత్ప్రజ్ఞాపూర్వకోఽసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిః ఇతరేషాం విదేహప్రకృతిలయేభ్యోఽర్వాచీనా
యోగినాంసిధ్యతీత్యర్థః ॥ ౧.౨౦ ॥

ఇత్థం పరవైరాగ్యసాధ్యం సమాధిం విధాయ తస్య తారతమ్యేన సమాధేః శైఘ్ర్యతారతమ్యమాహ -

౧.౨౧. తీవ్రసంవేగానామాసన్నః
౧.౨౧. తీవ్ర-సంవేగానామ-ఆసన్నః ॥ 1.21 ॥

సంవేగో వైరాగ్యమ్ । తద్భేదాద్యోగినస్త్రివిధా మృదుసంవేగా మధ్యసంవేగాస్తీవ్రసంవేగాశ్చేతి । తత్ర తీవ్రసంవేగానామాసన్నః సమాధిలాభః । అల్పేనైవ కాలేన సమాధిర్లభ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౨౧ ॥

తీవ్రసంవేగేష్వేవ తారతమ్యమాహ -

౧.౨౨. మృదుమధ్యాధిమాత్రత్వాత్తతోఽపి విశేషః
౧.౨౨. మృదు-మధ్య-అధిమాత్రత్వాత్-తతః-అపి విశేషః ॥ 1.22 ॥

మృదుతీవ్రో మధ్యతీవ్రోఽధిమాత్రతీవ్రశ్చ । తేష్వప్యుత్తరోత్తరస్య త్వరయా సిద్ధిర్ద్రష్టవ్యా ।
తదేవమధిమాత్రతీవ్రస్య దృఢభూమావసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధౌ లబ్ధే సతి, పునర్వ్యుత్థాతుమశక్తం సన్మనో నశ్యతి ।
తతః ప్రత్యక్చితిః స్వే మహిమ్ని నిర్విఘ్నం నిరన్తరమవతిష్ఠత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౨౨ ॥

అథాసన్నతమసమాధిలోభ ఉపాయాన్తరముపదర్శయతి -

౧.౨౩. ఈశ్వరప్రణిధానాద్వా
౧.౨౩. ఈశ్వర-ప్రణిధానాత్-వా ॥ 1.23 ॥

ఈశ్వరో వక్ష్యమాణలక్షణః । తస్మిన్పరమగురౌ ప్రణిధానం భావనావిశేషః । తస్మాదాసన్నతమః సమాధిలాభః ।
ఈశ్వరో హి సమారాధనాదినా సాధనేన ఆరాధితః “ఇదమస్యేష్టమస్తు” ఇతి సంసారాఙ్గారే తప్యమానం పురుషమనుగృహ్ణాతీతి భావః ।
నను పుష్కరపలాశవన్నిర్లేపస్య పురుషస్య తప్యభావః కథముపపద్యతే యేన పరమేశ్వరోఽనుగ్రాహకతయా కక్షీక్రియేతేతి చేత్, ఉచ్యతే -

తాపకస్య రజసః సత్త్వమేవ తప్యమ్ । బుద్ధ్యాత్మనా పరిణతే సత్త్వే తప్యమానే తదారోపవశేన తదభేదావగాహీ పురుషోఽపి తప్యత ఇత్యుపచర్యతే । తదుక్తం - “సత్త్వం తప్యం బుద్ధిభావేన వృత్తం భావా యే వా రాజసాస్తాపకాస్తే । తస్యాభేదగ్రాహిణీ తామసీ యా వృత్తిస్తస్యాం తప్య ఇత్యుక్త ఆత్మా” ఇతి ।
ఇత్థం తప్యమానం పురుషం పరమేశ్వరః స్వేచ్ఛయా నిర్మాణకాయమధిష్ఠాయ లౌకికవైదికసమ్ప్రదాయప్రద్యోతకోఽనుగృహ్ణాతీత్యనవద్యమ్ ॥ ౧.౨౩ ॥

కః పునః స ఈశ్వర ఇత్యత్రాహ -

౧.౨౪. క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వరః
౧.౨౪. క్లేశ-కర్మ-విపాక-ఆశయైః అపరామృష్టః (పురుష-విశేష)ఈశ్వరః ॥ 1.24 ॥

క్లిశ్నన్తీతి క్లేశా వక్ష్యమాణలక్షణా అవిద్యాదయః । కర్మ మిశ్రామిశ్రరూపం వక్ష్యమాణమ్ । విపచ్యత ఇతి విపాకః ఫలం జాత్యాయుర్భోగాదిః । ఆశేరత ఇత్యాశయాః సంస్కారాః ।
తైరపరామృష్టోఽసంశ్లిష్టః । సంశ్లిష్టస్తు సంసారీ జీవః । ముక్తస్త్వసంశ్లిష్టోఽపి పూర్వకాలే తత్సంశ్లేషాద్బద్ధ ఇవ । అతః పురుషవిశేషో నిత్యముక్త ఈశ్వరః । తస్య సార్వజ్ఞ్యమైశ్వర్యం చ అనాదిసిద్ధప్రాకృతశుద్ధసత్త్వాత్మకచిత్తసమ్బన్ధాదితి ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౧.౨౪ ॥

అథ తత్ర ప్రమాణమాహ -

౧.౨౫. తత్ర నిరతిశయం సర్వజ్ఞబీజం
౧.౨౫. తత్ర నిరతిశయం సర్వజ్ఞ-బీజమ్ ॥ 1.25 ॥

తత్రేశ్వరే నిరతిశయం సర్వజ్ఞత్వస్య బీజం మూలమ్ । ఏతదుక్తం భవతి - అస్మదాదిజ్ఞానం నిరతిశయేన జ్ఞానేనావినాభూతం సాతిశయత్వాత్ ।
యత్సాతిశయం తత్సమానజాతీయేన నిరతిశయేన యుక్తం, యథా విభుపరిమాణేన కుమ్భపరిమాణమ్ ।
అతః పరిశేషాదనుమానసిద్ధనిరతిశయజ్ఞానవానీశ్వర ఇతి ॥ ౨౫ ॥

నన్వయమేక ఏవేశ్వరః కిమన్యేఽపి సన్తి ? నేత్యాహ -

౧.౨౬. స పూర్వేషామపి గురుః కాలేనానవచ్ఛేదాత్
౧.౨౬. స పూర్వేషామ్-అపి గురుః కాలేన-అనవచ్ఛేదాత్ ॥ 1.26 ॥

యే సర్గాదావుత్పన్నాః పూర్వే బ్రహ్మాదయః, తే మాసర్త్వయనహాయనాదిరూపేణ కాలేన పరిచ్ఛిద్యన్తే ।

తదుక్తం - “యే రమ్యా యే శుభాచారాః సుమేరుగురవోఽపి యే । కాలేన వినిగీర్ణాస్తే గరుడేనేవ పన్నగాః” ఇతి ।
అతస్తేషామపి భగవానేక ఏవ గురురీశ్వరః; కాలేనానవచ్ఛేదాత్, “జ్ఞః కాలకాలః” ఇతి శ్రుతేః ।
అనేనేశ్వరస్య మహాప్రభావత్వముక్తం భవతి ॥ ౧.౨౬ ॥

అథ తస్య నామధేయమాహ -

౧.౨౭. తస్య వాచకః ప్రణవః
౧.౨౭. తస్య వాచకః ప్రణవః ॥ 1.27 ॥

తస్య పరమేశ్వరస్య ప్రణవః ప్రకర్షేణ నూయతే స్తూయతేఽనేనేతి ప్రణవ ఓఙ్కారః వాచకోఽభిధాయక ఇత్యర్థః ॥ ౧.౨౭ ॥

ఇత్థం నామధేయమభిధాయ పూర్వం “ఈశ్వరప్రణిధానాత్” ఇత్యుక్తం తత్ప్రణిధానం సఫలముపదర్శయతి ద్వాభ్యాం -

౧.౨౮. తజ్జపస్తదర్థభావనం

౧.౨౮. తత్-జపః-తత్-అర్థ-భావనమ్ ॥ 1.28 ॥

౧.౨౯. తతః ప్రత్యక్చేతనాధిగమోఽప్యన్తరాయాభావశ్చ
౧.౨౯. తతః (ప్రత్యక్-చేతనా)-అధిగమః-అపి-అన్తరాయ-అభావః చ ॥ 1.29 ॥

ఏతదుక్తం భవతి - తస్య ప్రణవస్య యో జపః, తస్మిన్దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారైస్తదర్థాసఙ్గచిద్రూపేశ్వరభా
ప్రాధాన్యేన దృఢమాసేవితే సతి, పశ్చాత్స్వత ఏవ వాగ్వ్యాపారరూపే తస్మిన్ప్రలీనే,
వాచకస్య న్యగ్భావాత్తదర్థాసఙ్గచిద్రూపగోచరవృత్తిసన్తానరూపభావనాయాం దీర్ఘకాలాదిభిర్దృఢమాసే
తతస్తత్ప్రసాదేన చిత్తం నిరోధాభిముఖం ప్రత్యాసత్త్యభావేన ఈశ్వరం విశ్రాన్తిభూమితయాలభమానం
సత్ తత్సాదృశ్యాత్స్వస్వామినమసఙ్గచిద్రూపమాత్మానం స్మారయిత్వా అవిషయతయా తమప్యలభమానం నిరిన్ధనాగ్నివత్స్వయం సంస్కారావశేషం భవతి । తతః ప్రత్యక్చేతనాధిగమః । ప్రత్యక్చాసౌ చేతనా, తస్యాః ప్రాప్తిరధిగమః । సర్వాన్తరతయా భాసమానా చితిశక్తిః స్వే మహిమ్ని నిరన్తరం నిర్విఘ్నమవతిష్ఠతే । అతః సర్వాసాం వృత్తీనాం ప్రవిలయాదన్తరాయాభావశ్చ భవతి । అయమేక ఈశ్వరప్రణిధానస్య విశేష ఇతి ॥

కే తేఽన్తరాయా ఇత్యపేక్షాయామాహ -

౧.౩౦. వ్యాధిస్త్యానసంశయప్రమాదాలస్యావిరతిభ్రాన్తిదర్శనాలబ్ధభూమికత్వానవస్థితత్వాని చిత్తవిక్షేపాస్తేఽన్తరాయాః
౧.౩౦. వ్యాధి-స్త్యానమ్-సంశయః-ప్రమాదః-ఆలస్యమ్-అవిరతి-భ్రాన్తిదర్శనమ్-అలబ్ధభూమికత్వమ్-అనవస్థితత్వం చిత్తవిక్షేపాః-తే-అన్తరాయాః ॥ 1.30 ॥

యే చిత్తం యోగాద్విక్షిపన్తి భ్రంశయన్తి తే నవ విక్షేపా యోగస్యాన్తరాయా విఘ్నాః ।
తత్ర దోషత్రయవైషమ్యనిమిత్తో జ్వరాదిర్వ్యాధిః । చిత్తస్యాకర్మణ్యత్వం స్త్యానమ్ ।
విరుద్ధకోటిద్వయావగాహి జ్ఞానం సంశయః । అహింసాసత్యాదిసాధనానామభావనం ప్రమాదః ।
కాయవాక్చిత్తగురుత్వాదప్రవృత్తిరాలస్యమ్ । విషయాభిలాషోఽవిరతిః ।
అతస్మింస్తద్బుద్ధిర్భ్రాన్తిదర్శనమ్ ।
కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్సమాధిభూమేరలాభోఽలబ్ధభూమికత్వమ్ । లబ్ధాయామపి తస్యాం చిత్తస్యాప్రతిష్ఠానవస్థితత్వమిత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥

న కేవలమేతే విక్షేపా యోగనాశకాః, అపి తు ఉపద్రవకరా ఇత్యాహ -

౧.౩౧. దుఃఖదౌర్మనస్యాఙ్గమేజయత్వశ్వాసప్రశ్వాసా విక్షేపసహభువః
౧.౩౧. దుఃఖ-దౌర్మనస్య-అఙ్గమేజయత్వమ్-శ్వాస-ప్రశ్వాసః విక్షేప-సహభువః ॥ 1.31 ॥

యథోక్తవ్యాధిజం దుఃఖమ్ । తచ్చాధ్యాత్మికాదిభేదాత్త్రివిధమ్ ।
విషయాభిలాషవిఘాతాన్మనసి క్షోభో దౌర్మనస్యమ్ ।
సర్వాఙ్గచలనమఙ్గమేజయత్వమ్ । తచ్చ యోగాఙ్గాసనవిరోధి ।
అపానః శ్వాసః । స చ రేచకవిరోధీ । ప్రాణః ప్రశ్వాసః । స తు పూరకవిరోధీ ।
అథ వా శ్వాసో బాహ్యకుమ్భకవిరోధీ, ప్రశ్వాసః ఆన్తరకుమ్భకవిరోధీ, అఙ్గమేజయత్వం కుమ్భకద్వయవిరోధీత్యర్థః,
“నోచ్ఛ్వసేన్నైవ నిశ్వస్యాన్నైవ గాత్రాణి చాలయేత్” ఇతి కుమ్భకే తన్నిషేధశ్రవణాత్ ।
అత ఏతే దుఃఖాదయో విక్షేపైః సహ భవన్తి, విక్షిప్తచిత్తస్య భవన్తీత్యర్థః । ౩౧ ॥

ఇత్థమన్తరాయానుక్త్వా తే కస్మాన్నాశనీయా ఇత్యపేక్షాయాం పూర్వోక్తమీశ్వరప్రణిధానమేవాస్మిన్న స్మారయతి -

౧.౩౨. తత్ప్రతిషేధార్థమేకతత్త్వాభ్యాసః
౧.౩౨. తత్-(ప్రతిషేధ-అర్థమ్)-ఏక-తత్త్వ-అభ్యాసః ॥ 1.32 ॥

తేషాం సోపద్రవాణాం విక్షేపాణాం వినాశార్థమేకతత్త్వస్యేశ్వరస్యాభ్యాసః కర్తవ్యః ॥

ఏతదుక్తం భవతి - ఏకతత్త్వగోచరమనోవృత్తిప్రవాహానుకూలో యత్నోఽభ్యాసః । స చ దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారైర్దృఢమాసేవితవ్యః ।
ఆసేవితే చ తస్మిన్వ్యాధ్యాదయో వాసనాః క్షణేనైవ విశరారుతాం యాన్తి ।
తదుక్తం - "వాసనాసమ్పరిత్యాగే యది యత్నం కరోష్యలమ్ । తత్తే శిథిలతాం యాన్తి సర్వాధివ్యాధయః క్షణాత్" ఇతి ॥ ౧.౩౨ ॥

అధునా సమ్ప్రజ్ఞాతభూమిరూపైకాగ్రతోపాయాన్ "మైత్రీ-" ఇత్యాది "యథాభిమత-" ఇత్యన్తేన సూత్రసప్తకేనాహ -

౧.౩౩. మైత్రీకరుణాముదితోపేక్షాణాం సుఖదుఃఖపుణ్యాపుణ్యవిషయాణాం భావనాతశ్చిత్తప్రసాదనం
౧.౩౩. మైత్రీ-కరుణా-ముదితా-ఉపేక్షాణాం సుఖ-దుఃఖ-పుణ్య-అపుణ్య-విషయాణాం భావనాతః చిత్త-ప్రసాదనమ్ ॥ 1.33 ॥

చిత్తం హి రాగద్వేషపుణ్యపాపైః కలుషీక్రియతే ।
తత్ర స్వప్నాదౌ స్వేనానుభూయమానం సుఖమనుశేతే "సర్వం సుఖజాతం మే భూయాత్" ఇతి కశ్చిద్ధీవృత్తివిశేషో రాగః ।
స చ సుఖజాతస్య దృష్టాదృష్టసామగ్ర్యభావేన సమ్పాదయితుమశక్యత్వాచ్చిత్తం కలుషీకరోతి ।
యదా తు సుఖిప్రాణిషు మైత్రీం భావయేత్ "సర్వేఽప్యేతే సుఖినో మదీయాః" ఇతి, తదా తత్సుఖం స్వకీయమేవ సమ్పన్నమితి తత్ర రాగో నివర్తతే । న కేవలం రాగః, కిం తు (కిన్తు)పరగుణాసహనదోషావిష్కరణరూపాసూయేర్ష్యాదికమపి నివర్తతే । నివృత్తే చ రాగాసూయేర్ష్యాదౌ వర్షాస్వతీతాసు శరత్సరిదివ చిత్తం ప్రసీదతి ।
తథా దుఃఖమనుశేతే "సర్వం దుఃఖం సర్వథా మే మా భూత్" ఇతి కశ్చిత్ప్రత్యయో ద్వేషః । స చ వైర్యాదిషు సత్సు నివారయితుమశక్యత్వాత్సదా హృదయం దహతి । యదా "స్వస్యేవ పరేషాం ప్రతికూలం దుఃఖం మా భూత్" ఇత్యనేన ప్రకారేణ కరుణాం దుఃఖిప్రాణిషు భావయేత్, తదా వైర్యాదిషు ద్వేషో నివర్తతే ।
న కేవలం ద్వేషః, కిం తు (కిన్తు)దుఃఖిత్వప్రతియోగికస్వసుఖిత్వప్రయుక్తో దర్పోఽపి నివర్తతే । స చ దర్పో భగవతా దర్శితః - "ఈశ్వరోఽహమహం భోగీ సిద్ధోఽహం బలవాన్సుఖీ । ఆఢ్యోఽభిజనవానస్మి కోఽన్యోఽస్తి సదృశో మయా" ఇతి । అత ఉభయనివృత్తౌ ఉభయనివృత్తౌ చిత్తం ప్రసీదతి ।
తథా ప్రాణినః స్వభావత ఏవ పుణ్యం నానుతిష్ఠన్తి, పాపం త్వనుతిష్ఠన్తి । అతస్తే పుణ్యపాపే పశ్చాత్తాపం జనయతః । యది పుణ్యపురుషేషు ముదితాం భావయేత్, తదా తద్వాసనయా స్వయమప్యప్రమత్తః పుణ్యే ప్రవర్తతే । తథా పాపిషూపేక్షాం భావయన్స్వయమపి పాపాన్నివర్తతే । అతః పశ్చాత్తాపాభావేన చిత్తం ప్రసీదతి ।

నను పుణ్యాత్మసు ముదితాం భావయతః పుణ్యే ప్రవృత్తిః ఫలత్వేనోక్తా; సా చ యోగినో న యుక్తా, తస్య పునర్జన్మకరత్వాత్ । మైవం; కామ్యస్యేష్టాపూర్తాదేర్జన్మహేతుత్వాదిహ తు యోగాభ్యాసజన్యస్య జన్మానాపాదకస్యాశుక్లకృష్ణస్య పుణ్యస్య వివక్షితత్వాత్ । వక్ష్యతి చ భగవాన్సూత్రకారః - "కర్మాశుక్లకృష్ణం యోగినస్త్రివిధమితరేషామ్" ఇతి । అతో మైత్ర్యాదిభావనయా రాగాదివాసనానివృత్తౌ ప్రసాదం స్థైర్యమాపన్నం సచ్చిత్తమేకాగ్రతాపదం లభత ఇత్యర్థః ।

తదుక్తం - "పౌరుషేణ ప్రయత్నేన బలాత్సన్త్యజ్య వాసనామ్ । స్థితిం బధ్నాసి చేత్తర్హి పదమాసాదయస్యలమ్" ఇతి । ౧.౩౩ ॥

౧.౩౪. ప్రచ్ఛర్దనవిధారణాభ్యాం వా ప్రాణస్య
౧.౩౪. ప్రచ్ఛర్దన-విధారణాభ్యాం వా ప్రాణస్య ॥ 1.34 ॥

ప్రాణస్య శరీరాన్తర్గతస్య వాయోః ప్రచ్ఛర్దనం ద్వాత్రింశన్మాత్రాప్రమాణేన శనైః శనైః పిఙ్గలయా బహిర్విరేచనమ్ ।
రేచితం ప్రశ్చాదిడయా షోడశమాత్రాప్రమాణేనాన్తరాపూర్య పూరితస్య పునశ్చతుఃషష్టిమాత్రాప్రమాణే
విధారణమాన్తరకుమ్భకః ।
రేచితస్య వోక్తప్రమాణేన బహిరేవ విధారణం బాహ్యకుమ్భకః ।
అనేన రేచకపూరకబాహ్యాభ్యన్తరకుమ్భకరూపప్రాణాయామత్రయం భవతి ।
తేన ప్రాణస్పన్దే నిరుద్ధే సతి చిత్తదోషాః ప్రదహ్యన్తే ।
తథా చ శ్రుతిః - "యథా పర్వతధాతూనాం దహ్యన్తే ధమతా మలాః । తథేన్ద్రియకృతా దోషా దహ్యన్తే ప్రాణనిగ్రహాత్" ఇతి ।
తత్రోపపత్తిర్వసిష్ఠేన దర్శితా - "యః ప్రాణపవనస్పన్దశ్చిత్తస్పన్దః స ఏవ హి । ప్రాణస్పన్దక్షయే యత్నః కర్తవ్యో ధీమతోచ్చకైః" ఇతి ।
అతః ప్రాణమనఃస్పన్దయోః సహభావిత్వాత్ప్రాణనిగ్రహే మనో నిగృహ్యతే ।
నను సహస్పన్దో న యుక్తః, సుషుప్తౌ చేష్టమానేఽపి ప్రాణే మనసోఽచేష్టమానత్వాత్ । మైవం; విలీనత్వేన తదానీం మనస ఏవాభావాత్ ।
నను "క్షీణే ప్రాణే నాసికయోచ్ఛ్వసీత" ఇతి శ్రుతివ్యాహతమితి చేత్, న; అనుల్బణత్వస్య క్షయత్వేనాత్ర వివక్షితత్వాత్ । యథా పర్వతమారోహతః శ్వాసవేగో యావాన్భవతి న తావానాసీనస్య విద్యతే; తథా ప్రాణాయామపాటవోపేతస్యైతస్మాదల్పః శ్వాసో భవతి ।
ఏతదేవాభిప్రేత్య శ్రూయతే -
"భూత్వా తత్రాయతః ప్రాణః శనైరేవ సముత్సృజేత్" ఇతి । అతః ప్రాణాయామపాటవేన ప్రాణే నిరుద్ధే సతి నిర్మృష్టనిఖిలదోషం సచ్చిత్తమేకాగ్రతాపదం లభత ఇత్యర్థః ॥ ౩౪ ॥

౧.౩౫. విషయవతీ వా ప్రవృత్తిరుత్పన్నా మనసః స్థితినిబన్ధనీ
౧.౩౫. విషయవతీ వా ప్రవృత్తిః-రుత్పన్నా మనసః స్థితినిబన్ధనీ ॥ 1.35 ॥

నాసాగ్రజిహ్వాగ్రతాలుజిహ్వామధ్యజిహ్వామూలేషు ప్రదేశేషు చిత్తస్య సంయమాద్దివ్యగన్ధరసరూపస్ప సంవిదః ప్రవృత్తయః శీఘ్రముత్పన్నాః సత్యో విశ్వాసముత్పాద్య అతిసూక్ష్మేశ్వరాదౌ మనసః స్థితిం బధ్నన్తి । అతో మన ఏకాగ్రతాం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ॥ ౧.౩౫ ॥

౧.౩౬. విశోకా వా జ్యోతిష్మతీ
౧.౩౬. విశోకా వా జ్యోతిష్మతీ ॥ 1.36 ॥

అష్టదలహృదమ్బుజం రేచకేనోర్ధ్వముఖం నీత్వా తత్కర్ణికాస్థాయాం సుషుమ్నాఖ్యాయాం నాడ్యాం సౌరచాన్ద్రమసవైద్యుతాదిప్రభానిభస్య చిత్తతత్త్వస్య ధ్యానాత్తజ్జ్యోతిర్గోచరా సంవిజ్జ్యోతిష్మతీ విశోకా శోకశూన్యా ప్రవృత్తిరుత్పన్నా సతీ మనసః స్థితిం సమ్పాదయతి । తతస్తన్మన ఏకాగ్రతాం లభత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౩౬ ॥

౧.౩౭. వీతరాగవిషయం వా చిత్తం
౧.౩౭. వీతరాగ-విషయం వా చిత్తమ్ ॥ 1.37 ॥

శుకాదీనాం యద్వీతరాగం చిత్తం, తస్య ధ్యానాద్యోగినశ్చిత్తం నీరాగం సదేకాగ్రతాం లభత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౩౭ ॥

౧.౩౮. స్వప్ననిద్రాజ్ఞానాలమ్బనం వా
౧.౩౮. స్వప్న-నిద్రా-జ్ఞాన-ఆలమ్బనం వా ॥ 1.38 ॥

స్వప్నే శాస్త్రీయం యన్మనోహరం వస్తు దృష్టం సుషుప్తౌ యత్సుఖం జ్ఞాయతే, తత్ర ధ్యానాత్తజ్జ్ఞేయాలమ్బనం చిత్తం నిశ్చలం సదేకాగ్రతాం లభత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౩౮ ॥

౧.౩౯. యథాభిమతధ్యానాద్వా
౧.౩౯. యథా-అభిమత-ధ్యానాత్-వా ॥ 1.39 ॥

కిం బహునా ? యథేష్టం యద్యచ్ఛాస్త్రార్థం దైవం రూపం, తద్ధ్యానాచ్చిత్తమచఞ్చలం సదేకాగ్రతాం లభత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౩౯ ॥

నన్వేతైరుపాయైరేకాగ్రతాలాభే కిం జ్ఞాపకమిత్యత్రాహ -

౧.౪౦. పరమాణుపరమమహత్త్వాన్తోఽస్య వశీకారః
౧.౪౦. పరమాణు పరమ-మహత్త్వాన్తః-అస్య వశీకారః ॥ 1.40 ॥

అస్యైకాగ్రతామాపన్నస్య చిత్తస్య సూక్ష్మే స్థూలే వా వస్తుని నివిశమానస్య పరమాణ్వన్తః పరమమహత్త్వాన్తో వశీకారోఽప్రతిఘాతో భవతీత్యర్థః ॥ ౧.౪౦ ॥

ఇత్థమేకాగ్రతోపాయాన్సావాన్తరఫలానుక్త్వా తత్సముత్పన్నైకాగ్రతాభివృద్ధిలక్షణస్య సబీజసమాధేః సవిషయం స్వరూపమాహ -

౧.౪౧. క్షీణవృత్తేరభిజాతస్యేవ మణేర్గ్రహీతృగ్రహణగ్రాహ్యేషు తత్స్థతదఞ్జనతా సమాపత్తిః ॥ ౪౧ ॥

౧.౪౧. (క్షీణ-వృత్తేః)-అభిజాతస్య-ఇవ మణేః-(గ్రహీతృ-గ్రహణ-గ్రాహ్యేషు)తత్-స్థ-తద్-అఞ్జనతా సమాపత్తిః ॥ 1.41 ॥

అభిజాతస్యాత్యవదాతస్య స్ఫటికమణేర్యథా జపాకుసుమోపరాగాత్స్వరూపాభిభవేన రక్తాకారతా భవతి, ఏవం క్షీణవృత్తేర్విధూతరజస్తమోవృత్తికస్య చిత్తస్య భూతేన్ద్రియతన్మాత్రాన్తఃకరణ గ్రాహ్యగ్రహణగ్రహీతృషు తత్స్థస్య తదుపరక్తస్య తదఞ్జనతా స్వరూపపరిత్యాగేన తత్తద్రూపతా తస్య సమ్యగాపత్తిః సమ్ప్రజ్ఞాతసమాపత్తిరిత్యర్థః ॥ ౧.౪౧ ॥

ఇత్థం సామాన్యతః సమ్ప్రజ్ఞాతసమాపత్తిముక్త్వా అధునా వితర్కవిచారరూపగ్రాహ్యసమాపత్తేః సవితర్కనిర్వితర్కసవిచారనిర్విచారభేదేన చాతుర్విధ్యమాహ త్రిభిః -

౧.౪౨. తత్ర శబ్దార్థజ్ఞానవికల్పైః సఙ్కీర్ణా సవితర్కా సమాపత్తిః
౧.౪౨. తత్ర శబ్ద-అర్థ-జ్ఞాన-వికల్పైః సఙ్కీర్ణా సవితర్కా సమాపత్తిః ॥ 1.42 ॥

గౌరితి శబ్దః గౌరిత్యర్థః గౌరితి జ్ఞానం, తేషాం పరస్పరతాదాత్మ్యగోచరా యే వికల్పాస్తైః సఙ్కీర్ణా తత్తుల్యా సవితర్కా సమాపత్తిః, తస్యా వికల్పత్వావిశేషాదిత్యర్థః ॥ ౧.౪౨ ॥

౧.౪౩. స్మృతిపరిశుద్ధౌ స్వరూపశూన్యేవార్థమాత్రనిర్భాసా నిర్వితర్కా
౧.౪౩. స్మృతి-పరిశుద్ధౌ స్వరూప-శూన్యేవ-అర్థ-మాత్ర-నిర్భాసా నిర్వితర్కా ॥ 1.43 ॥

శబ్దజ్ఞానాభ్యాం వికల్పిత ఏవార్థే శబ్దసఙ్కేతో గృహ్యతే, తస్య స్మృత్యా శాబ్దబోధో వికల్ప ఏవ జాయతే । అతః సఙ్కేతస్మృతేః పరిశుద్ధౌ ప్రలయే సతి తత్కార్యస్య వికల్పస్య ప్రలయాత్సమాధిభావనా స్వీయభావనాత్వశూన్యేవ భూత్వా అవికల్పితార్థమాత్రేణైవ నిర్భాస్యమానా నిర్వితర్కా సమాపత్తిరిత్యర్థః ॥ ౧.౪౩ ॥

ఉక్తన్యాయమన్యత్రాతిదిశతి -

౧.౪౪. ఏతయైవ సవిచారా నిర్విచారా చ సూక్ష్మవిషయా వ్యాఖ్యాతా
౧.౪౪. ఏతయైవ సవిచారా నిర్విచారా చ సూక్ష్మ-విషయా వ్యాఖ్యాతా ॥ 1.44 ॥

ఏతయైవ వికల్పితస్థూలాకారయా సవితర్కయా అవికల్పితస్థూలాకారయా నిర్వితర్కయా చ సూక్ష్మవిషయా స్వశబ్దజ్ఞానాభ్యామభేదేన వికల్పితసూక్ష్మతన్మాత్రేన్ద్రియగోచరా

సవిచారా అవికల్పితసూక్ష్మ-తన్మాత్రేన్ద్రియగోచరా నిర్విచారా చ వ్యాఖ్యాతా భవతీత్యర్థః ॥ ౧.౪౪ ॥

కిం నిర్విచారసమాపత్తేస్తన్మాత్రేష్వేవావసానం ? నేత్యాహ -

౧.౪౫. సూక్ష్మవిషయత్వం చాలిఙ్గపర్యవసానం
౧.౪౫. సూక్ష్మవిషయత్వం చాలిఙ్గపర్యవసానమ్ ॥ 1.45 ॥

అస్యాః సమాపత్తేః సూక్ష్మవిషయత్వమలిఙ్గే ప్రధానే పర్యవస్యతి । తథా హి - తన్మాత్రేభ్యోఽహఙ్కారః సూక్ష్మః, తస్మాదపి మహాన్, తతోఽపి ప్రధానమ్ । తద్ధి న లీయత ఇత్యలిఙ్గముచ్యతే । తతః పరం న సూక్ష్మా ప్రకృతిః సమస్తి । పురుషస్తు న ప్రకృతిః సర్గే నిమిత్తమాత్రమితి ధ్యేయమ్ ॥ ౧.౪౫ ॥

సమ్ప్రజ్ఞాతసమాపత్తీరుపసంహరతి -

౧.౪౬. తా ఏవ సబీజః సమాధిః
౧.౪౬. తా ఏవ సబీజః సమాధిః ॥ 1.46 ॥

తా ఏవ పూర్వోక్తా ఏవ వివేకఖ్యాత్యభావేన బన్ధబీజసత్త్వాత్సబీజః సమాధిరిత్యర్థః ॥ ౧.౪౬ ॥

ఇత్థం సమ్ప్రజ్ఞాతముపసంహృత్యాసమ్ప్రజ్ఞాతముపాయప్రత్యయముపసంహర్తుం తస్య పూర్వరఙ్గం నిర్విచారాతిశయమాహ -

౧.౪౭. నిర్విచారవైశారద్యేఽధ్యాత్మప్రసాదః
౧.౪౭. నిర్విచార-వైశారద్యే-(అధ్యాత్మ-ప్రసాదః)॥ 1.47 ॥

నిర్విచారస్య ప్రధానపర్యన్తసూక్ష్మగోచరస్య యద్వైశారద్యమభ్యాసపాటవేన తస్య ప్రధానాన్తన్యగ్భావాచ్చితిశక్తేరుద్వేగః, తస్మిన్సత్యధ్యాత్మనశ్చితిశక్తేః ప్రసాదః ఖ్యాతిర్జాయతే ॥ ౧.౪౭ ॥

తతః కిం ? -

౧.౪౮. ఋతమ్భరా తత్ర ప్రజ్ఞా
౧.౪౮. ఋతమ్భరా తత్ర ప్రజ్ఞా ॥ 1.48 ॥

తత్ర పురుషఖ్యాతౌ సత్యాం ఋతం సత్యమాత్మానం బిభర్తి ప్రకాశయతీతి ఋతమ్భరా ప్రజ్ఞా ధర్మమేఘః సమాధిర్జాయత ఇత్యర్థః ॥ ౧.౪౮ ॥

ఋతమ్భరత్వోపపత్తిమాహ -

౧.౪౯. శ్రుతానుమానప్రజ్ఞాభ్యామన్యవిషయా విశేషార్థత్వాత్
౧.౪౯. శ్రుత-అనుమాన-ప్రజ్ఞాభ్యామ-అన్య-విషయా విశేష-అర్థత్వాత్ ॥ 1.49 ॥

సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టవస్తుషు యోగిప్రత్యక్షం నిర్వర్తతే । ఆగమానుమానాభ్యాం తాని వస్తూనిజ్ఞాయన్తే । తే చ శ్రుతానుమానజన్యే ప్రజ్ఞే సామాన్యమేవ గోచరయతః । ఇదం తు యోగిప్రత్యక్షం విశేషగోచరత్వాదృతమ్భరమిత్యర్థః ॥ ౧.౪౯ ॥

తస్యాః ప్రజ్ఞాయా అసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధౌ బహిరఙ్గత్వసిద్ధ్యర్థముపకారిత్వమాహ -

౧.౫౦. తజ్జః సంస్కారోఽన్యసంస్కారప్రతిబన్ధీ
౧.౫౦. తత్-జః సంస్కారః-అన్య-సంస్కార-ప్రతిబన్ధీ ॥ 1.50 ॥

తస్యాః ప్రజ్ఞాయా అభ్యాసజన్యో యః సంస్కారః, స చాన్యాన్వ్యుత్థానసంస్కారాన్ప్రతిబధ్నాతి బాధత ఇతి తత్ప్రతిబన్ధీత్యర్థః ॥ ౧.౫౦ ॥

ఇత్థమసమ్ప్రజ్ఞాతసమాధేర్బహిరఙ్గసాధనమభిధాయ నిరోధప్రయత్నస్యాన్తరఙ్గసాధనతాం సూచయన్నిర్బీజముపసంహరతి -

౧.౫౧. తస్యాపి నిరోధే సర్వనిరోధాన్నిర్బీజః సమాధిః
౧.౫౧. తస్య-అపి నిరోధే సర్వ-నిరోధాత్-నిర్బీజః సమాధిః ॥ 1.51 ॥

పరవైరాగ్యసహకృతవిరామప్రత్యయేన ప్రజ్ఞాసంస్కారస్యాపి నిరోధే సత్యుత్పత్స్యమానప్రజ్ఞాసంస్కా సర్వస్యాపి నిరోధాదశేషబన్ధనివృత్తేర్నిర్బీజః సమాధిర్లభ్యతే । తస్మిన్సమాధౌ లబ్ధే సతి పునర్వ్యుత్థాతుమశక్తం సచ్చిత్తం నశ్యతి । తతః కూటస్థనిత్యానన్తా శుద్ధా చితిశక్తిః స్వే మహిమ్ని నిరన్తరం నిర్విఘ్నమవతిష్ఠత ఇత్యతిశోభనమ్ ॥ ౧.౫౧ ॥

ఇతి శ్రీమత్పతఞ్జలిప్రణీతే యోగశాస్త్రే యోగసుధాకరాభిధాయాం వృత్తౌ సమాధిపాదః సమాప్తః ॥

౨. సాధనపాదః ।

పరాపశ్యన్త్యాదిభేదభిన్నామేకాం నిసర్గతః ।
చిదానన్దమయీం నిత్యాం వాచం కాఞ్చిదుపాస్మహే ॥

సాధన-పాదః ॥

౨.౧. తపఃస్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని క్రియాయోగః
౨.౧. తపః-స్వాధ్యాయ-(ఈశ్వర-ప్రణిధానాని)క్రియాయోగః ॥ 2.1 ॥

హితమితమేధ్యాశనం తపః । పరమపవిత్రప్రణవాదిమన్త్రజపః స్వాధ్యాయః । ఈశ్వరే లీలయా స్వీకృతాతిమనోహరాఙ్గే పరమగురౌ కాయవాఙ్మనోభిర్నిర్వర్తితో భక్తివిశేషః ప్రణిధానమ్ । తాని క్రియారూపత్వాద్యోగసాధనత్వాచ్చ క్రియాయోగ ఇతి శుద్ధసారూప్యలక్షణాశ్రయణేన నిరూప్యన్తే "ఆయుర్ఘృతమ్" ఇతివదిత్యర్థః ॥ ౨.౧ ॥

కిమర్థ ఇత్యత ఆహ -

౨.౨. సమాధిభావనార్థః క్లేశతనూకరణార్థశ్చ
౨.౨. సమాధి-భావనా-అర్థః క్లేశ-తనూ-(కరణార్థః)-చ ॥ 2.2 ॥

సమాధేర్భావనం నిష్పాదనమర్థః ప్రయోజనం యస్య స తథోక్తః, క్లేశానాం తనూకరణం శిథిలీకరణమర్థః ప్రయోజనం యస్య స తథోక్తః । ఏతదుక్తం భవతి - దీర్ఘకాలనైరన్తర్యసత్కారానుబన్ధితపాదిక్రియాయోగాఙ్గానుష్ఠానేన క్లేశా విశరారుతామితాః సన్తః పురుషాన్యతాఖ్యాతావనుపప్లవాయాం జాతాయాం సమూలకాషం కషితా భవన్తీతి ॥ ౨.౨ ॥

కే తే క్లేశాః కియన్త ఇత్యపేక్షాయామాహ -

౨.౩. అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాః (పఞ్చ)క్లేశాః
౨.౩. అవిద్యా-అస్మితా-రాగ-ద్వేష-అభినివేశాః (పఞ్చ)క్లేశాః ॥ 2.3 ॥

పురుషం క్లేశయన్తి దుఃఖాకుర్వన్తీతి క్లేశాః । తే పఞ్చేత్యర్థః ॥ ౨.౩ ॥

అథాస్మితాదీనామవిద్యానిదానత్వమాహ -

౨.౪. అవిద్యా క్షేత్రముత్తరేషాం ప్రసుప్తతనువిచ్ఛిన్నోదారాణాం
౨.౪. అవిద్యా క్షేత్రమ్-ఉత్తరేషాం ప్రసుప్త-తను-విచ్ఛిన్న-ఉదారాణామ్ ॥ 2.4 ॥

ప్రసుప్తాస్తనవో విచ్ఛిన్నా ఉదారాశ్చాస్మితాదయశ్చత్వారః । తేషాముత్తరేషామవిద్యా భావరూపో విపర్యయః, సా క్షేత్రం ప్రసవభూమిః । తత్ర ప్రసుప్తత్వం ప్రబోధసహకారస్యాభావేనానభివ । తనుత్వం ప్రతిపక్షభావనయా శిథిలీకరణమ్ । విచ్ఛిన్నత్వం బలవతా క్లేశేనాభిభవః । ఉదారత్వం సహకారిసన్నిధివశాత్కార్యకారిత్వమిత్యర్థః ॥ ౨.౪ ॥

అథావిద్యాస్వరూపమాహ -

౨.౫. అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిరవిద్యా

౨.౫. అనిత్య-అశుచి-దుఃఖ-అనాత్మసు నిత్య-శుచి-సుఖ-ఆత్మ-ఖ్యాతిః అవిద్యా ॥ 2.5 ॥

౨.౫. అనిత్యా శుచి-దుఃఖ-అనాత్మసు నిత్య-శుచి-సుఖ-ఆత్మ-ఖ్యాతిః అవిద్యా

అతస్మింస్తద్బుద్ధిర్విపర్యయ ఇత్యుక్తం భవతి । తద్యథా - అనిత్యే స్వర్గాదౌ నిత్యత్వాభిమానః । అశుచౌ మాంసాసృక్పూయవిణ్మూత్రాదిశాలిని కాయే శుచిత్వప్రత్యయః । దుఃఖే స్రక్చన్దనవనితాదౌ సుఖత్వారోపః । అనాత్మని దేహాదావాత్మబుద్ధిః ఇత్యవిద్యా చతుష్పదేత్యర్థః ॥ ౨.౫ ॥

అవిద్యామూలాస్మితామాహ -

౨.౬. దృగ్దర్శనశక్త్యోరేకాత్మతేవాస్మితా
౨.౬. దృగ్-దర్శన-శక్త్యోర-ఏకాత్మతేవ-అస్మితా ॥ 2.6 ॥

సత్త్వపురుషయోరహమస్మీత్యేకతాభిమానోఽస్మితేత్యర్థః ॥ ౨.౬ ॥

రాగం నిరూపయతి -

౨.౭. సుఖానుశయీ రాగః
౨.౭. సుఖ-అనుశయీ రాగః ॥ 2.7 ॥

సుఖాభిజ్ఞస్య సుఖానుస్మృతిపూర్వకం సుఖసాధనేషు తృష్ణారూపో రాగ ఇత్యర్థః ॥ ౨.౭ ॥

౨.౮. దుఃఖానుశయీ ద్వేషః
౨.౮. దుఃఖ- అనుశయీ ద్వేషః ॥ 2.8 ॥

దుఃఖాభిజ్ఞస్య తదనుస్మృతిపురఃసరం తత్సాధనేషు నిన్దా ద్వేష ఇత్యర్థః ॥ ౨.౮ ॥

౨.౯. స్వరసవాహీ విదుషోఽపి తథారూఢోఽభినివేశః
౨.౯. స్వరస-వాహీ విదుషః-అపి తథా-రూఢః-అభినివేశః ॥ 2.9 ॥

స్వరసతః ప్రవాహశీలో విదుషోఽపి తథా మూఢవదారూఢో భయత్రాసోఽభినివేశః । పూర్వజన్మానుభూతమరణదుఃఖానుభవవాసనాబలాత్సర్వస్య ప్రాణభృన్మాత్రస్య ఆ క్రిమేరా చ విదుషః సఞ్జాయమానః శరీరవిషయాదేర్మమ వియోగో మా భూదితి ప్రత్యహం నిమిత్తమన్తరేణ ప్రవర్త్తమానో భయరూపోఽభినివేశ ఇతి ॥ ౨.౯ ॥

పూర్వం కర్మయోగమభిధాయ తేన విరలాః క్లేశాస్తత్సమనన్తరభావిపురుషఖ్యాత్యా దగ్ధా భవన్తీత్యర్థాదభిహితమ్ । తత్ర సూక్ష్మాణాం దగ్ధానామధునా సమూలోన్మూలనోపాయమాహ -

౨.౧౦. తే ప్రతిప్రసవహేయాః సూక్ష్మాః
౨.౧౦. తే ప్రతిప్రసవ-హేయాః సూక్ష్మాః ॥ 2.10 ॥

చిత్తస్య నివృత్తాధికారస్య ప్రకృతౌ ప్రలయః ప్రతిప్రసవః । తేన హేయాః సూక్ష్మాః క్లేశాః । స్వమూలభూతచిత్తహానౌ తత్సంస్కారరూపాః సూక్ష్మాః సమూలఘాతం హతా భవన్తీత్యర్థః ॥ ౨.౧౦ ॥

అథ స్థూలానాం సమూలం కషణోపాయమాహ -

౨.౧౧. ధ్యానహేయాస్తద్వృత్తయః
౨.౧౧. ధ్యాన-హేయాః-తద్-వృత్తయః ॥ 2.11 ॥

క్రియాయోగేణ శిథిలాః స్థూలాస్తాః క్లేశవృత్తయః పురుషధ్యానేనైవ హాతవ్యాః । హీనాశ్చ స్వమూలచిత్తోన్మూలనేనోన్మూలితా భవన్తీత్యుక్తమ్ ॥ ౨.౧౧ ॥

ఇత్థం క్లేశాంస్తద్ధానోపాయం చ అభిధాయ అధునా కర్మాశయస్య క్లేశనిదానత్వముపదర్శయన్నాహ -

౨.౧౨. క్లేశమూలః కర్మాశయో దృష్టాదృష్టజన్మవేదనీయః
౨.౧౨. క్లేశ-మూలః కర్మ-ఆశయః దృష్ట-అదృష్ట-జన్మ-వేదనీయః ॥ 2.12 ॥

రాగద్వేషాదిక్లేశనిదానః కర్మణాం ధర్మాధర్మరూపః సంస్కారః కర్మాశయః । స చ దృష్టజన్మవేదనీయ ఇహైవానుభావ్యః, అదృష్టజన్మవేదనీయశ్చాముత్రానుభావ్యః । తత్రాద్యో యథా నన్దికేశ్వరస్తీవ్రతపశ్చర్యాదిసాధనేనేశ్వరం సమారాధ్య సద్య ఏవ దేవత్వాదికమలభత, నహుషో మహర్ష్యపరాధేన సద్యః సర్పత్వమగమత్ । ద్వితీయస్తు స్వర్గనరకాదిహేతురిత్యర్థః ॥ ౨.౧౨ ॥

న కేవలం క్లేశమూలత్వం కర్మాశయస్యైవ, కిం తు తద్విపాకస్యాపీత్యాహ -

౨.౧౩. సతి మూలే తద్విపాకో జాత్యాయుర్భోగాః
౨.౧౩. సతి మూలే తద్-విపాకః జాతి-ఆయుః-భోగాః ॥ 2.13 ॥

క్లేశరూపే మూలే సత్యేవ కర్మణాం విపాకః ఫలమ్ । స చ త్రివిధః - జాతిర్జన్మ దేవత్వాదిర్వా । ఆయుశ్చిరకాలం దేహప్రాణయోర్యోగః । ఇన్ద్రియైర్విషయానుభవో భోగ ఇతి । తత్ర భోగో ముఖ్యః, జాత్యాయుషీ తచ్ఛేషభూతే ఇతి విభాగః । సూత్రద్వయస్యాయమభిసన్ధ్యర్థః - సత్సు క్లేశేషు కర్మతత్ఫలే భవతః; వివేకఖ్యాత్యగ్నిదగ్ధేషు కర్మాలబ్ధాత్మకం సద్వితుషశాల్యాదివన్న ఫలం ప్రసూత ఇతి ॥ ౨.౧౩ ॥

అధునా జాత్యాదీనాం హేయత్వార్థం ఫలమాహ -

౨.౧౪. తే హ్లాదపరితాపఫలాః పుణ్యాపుణ్యహేతుత్వాత్
౨.౧౪. తే హ్లాద-పరితాప-ఫలాః పుణ్య-అపుణ్య-హేతుత్వాత్ ॥ 2.14 ॥

తే జాత్యాయుర్భోగాః పుణ్యహేతుకాః సుఖఫలాః, అపుణ్యహేతుకా దుఃఖఫలా భవన్తి విభాగేనావివేకినామిత్యర్థః ॥ ౨.౧౪ ॥

వివేకినాం తు తే సర్వే దుఃఖఫలా ఏవేత్యాహ -

౨.౧౫. పరిణామతాపసంస్కారదుఃఖైర్గుణవృత్తివిరోధాచ్చ దుఃఖమేవ సర్వం వివేకినః
౨.౧౫. పరిణామ-తాప-సంస్కార-దుఃఖైః-గుణ-వృత్తిః-విరోధాత్-చ దుఃఖమ్-ఏవ సర్వం వివేకినః ॥ 2.15 ॥

పరిణామదుఃఖం తాపదుఃఖం సంస్కారదుఃఖం, త్రైరిత్యర్థః । తత్ర సుఖే సత్యాగామినస్తాదృశస్య సుఖస్య కారణం పుణ్యమననుష్ఠాయ వృథైవ తదపేక్షా తామసీ వృత్తిర్జాయమానా చిత్తం దుఃఖాకరోతీతి పరిణామదుఃఖమ్ । సుఖభోగకాలే రోగాదినిమిత్తేన రజోగుణవికారరూపా సన్తాపాత్మికా ప్రతికూలా వృత్తిర్జాయతే; సా చ "అహం పాపీ, ధిఙ్మాం దురాత్మానమ్" ఇత్యేవం చిత్తం సన్తాపయతి; తదిదం తాపదుఃఖమ్ । తథా సుఖనాశే తత్సంస్కారః సుఖం స్మారయిత్వా స్మారయిత్వా హృదయం దహతి; తదిదం సంస్కారదుఃఖమ్ । ఏతైర్దుఃఖైర్యోగాత్, కిం చ గుణవృత్తివిరోధాచ్చ గుణానాం సత్త్వరజస్తమసాం యా వృత్తయః ప్రకాశప్రవృత్తిమోహాత్మికాస్తాసామతిచపలకల్లోలవన్నిరన్తరం పరిణతానాం విరోధః పరస్పరం బాధ్యబాధకత్వం తస్మాచ్చ సర్వమేవ భోగసాధనం జగద్వివేకినో దుఃఖమేవ, వివేకినమక్షిపాత్రమూర్ణాతన్తురివాత్యన్తముద్వేజయతి । అతః సర్వం దుఃఖం హేయమితి భావః ॥ ౨.౧౫ ॥

అధునానాగతదుఃఖస్య విశిష్య హేయత్వమాహ -

౨.౧౬. హేయం దుఃఖమనాగతం
౨.౧౬. హేయం దుఃఖమ్-అనాగతమ్ ॥ 2.16 ॥

అతీతస్య గతత్వాద్వర్తమానస్య భోగేనైవ క్షయాదనాగతమేవ దుఃఖం హేయమిత్యర్థః ॥ ౨.౧౬ ॥

అథ హేయహేతుమాహ -

౨.౧౭. ద్రష్టృదృశ్యయోః సంయోగో హేయహేతుః
౨.౧౭. ద్రష్టృ-దృశ్యయోః సంయోగః హేయ-హేతుః ॥ 2.17 ॥

ద్రష్టా దృగ్రూపః పురుషః, దృశ్యం బుద్ధిసత్త్వం, తయోః సంయోగః స్వస్వామిభావః; స చేన్ద్రియప్రణాడికయా చిత్తే వివిధశబ్దాద్యాకారేణ పరిణతే సతి తత్ర చితిచ్ఛాయాయాం ప్రతిబిమ్బితాయాం తదవివేకరూపావిద్యాకృతః । స చ హేయస్య దుఃఖస్య హేతురిత్యర్థః ॥ ౧౭ ॥

దృశ్యం ప్రపఞ్చయతి -

౨.౧౮. ప్రకాశక్రియాస్థితిశీలం భూతేన్ద్రియాత్మకం భోగాపవర్గార్థం దృశ్యం
౨.౧౮. ప్రకాశ-క్రియా-స్థితి-శీలం భూత-ఇన్ద్రియ-ఆత్మకం భోగ-అపవర్గ-అర్థం దృశ్యమ్ ॥ 2.18 ॥

ప్రకాశః ప్రఖ్యారూపః, క్రియా ప్రవృత్తిరూపా, స్థితిర్నియమరూపా, తాః సత్త్వరజస్తమసాం ధర్మాః శీలం స్వాభావికం రూపం యస్య తత్తథోక్తం; భూతేన్ద్రియాత్మకం భూతాని మహాభూతతన్మాత్రభేదభిన్నాని ఇన్ద్రియాణి బుద్ధికర్మేన్ద్రియాన్తఃకరణభేదభిన్నాని ఏతద్గ్రాహ్యగ్రహణరూపమాత్మా స్వాభిన్నః పరిణామో యస్య తత్తథోక్తం; భోగాపవర్గార్థం భోగమోక్షప్రయోజకం తద్దృశ్యమిత్యర్థః ॥ ౨.౧౮ ॥

ఏతస్య గుణత్రయాత్మకస్య దృశ్యస్య పరిణామం విభజ్య దర్శయతి -

౨.౧౯. విశేషావిశేషలిఙ్గమాత్రాలిఙ్గాని గుణపర్వాణి
౨.౧౯. విశేష-అవిశేష-లిఙ్గమాత్ర-అలిఙ్గాని గుణ-పర్వాణి ॥ 2.19 ॥

విశేషా మహాభూతేన్ద్రియమనోరూపాః షోడశ వికారాః, అవిశేషాస్తన్మాత్రాహఙ్కారాః షట్ ప్రకృతివికృతయః, లయం గచ్ఛతీతి లిఙ్గమాత్రం ప్రకృతివికారరూపం మహత్తత్త్వం, అలిఙ్గం గుణానాం సామ్యావస్థారూపం ప్రధానం; ఏతాని చత్వారి గుణానాం పర్వాణి అవస్థావిశేషా ఇత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

ఇత్థం హేయం దృశ్యం ప్రథమం నిరూప్య ఉపాదేయం ద్రష్టారం నిరూపయితుమాహ -

౨.౨౦. ద్రష్టా దృశిమాత్రః శుద్ధోఽపి ప్రత్యయానుపశ్యః
౨.౨౦. ద్రష్టా దృశిమాత్రః శుద్ధః-అపి ప్రత్యయ-అనుపశ్యః ॥ 2.20 ॥

ద్రష్టా పురుషో దృశిమాత్రశ్చిన్మాత్రో న జ్ఞానాదిధర్మకః, తద్ధర్మకత్వే తస్య వృత్తిరూపతయా వినాశశీలత్వాత్ "ఉపయన్నపయన్ధర్మో వికరోతి హి ధర్మిణమ్" ఇతి న్యాయేనాత్మనః కౌటస్థ్యం హీయతే । అతః శుద్ధః అపరిణామ్యపి ప్రత్యయం బౌద్ధమనుపశ్యతి । తమనుపశ్యన్నతదాత్మాపి తదాత్మభూత ఇవ ప్రతిభాసత ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥

ఇత్థం దృశ్యద్రష్టారావభిధాయ తయోః శేషశేషిత్వమభిధాతుమాహ -

౨.౨౧. తదర్థ ఏవ దృశ్యస్యాత్మా
౨.౨౧. తద్-అర్థ ఏవ దృశ్యస్య-ఆత్మా ॥ 2.21 ॥

దృశ్యస్య భోగ్యస్యాత్మా స్వరూపం ద్రష్ట్ర్యర్థమేవ న స్వార్థం, అచేతనత్వాదిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥

నను ద్రష్టుః ప్రయోజనే నిష్పన్నే సతి కృతకృత్యతయా ప్రధానే నిర్వ్యాపారేఽధునా సంసారో నోపలభ్యేతేతి చేత్, నేత్యాహ -

౨.౨౨. కృతార్థం ప్రతి నష్టమప్యనష్టం తదన్యసాధారణత్వాత్
౨.౨౨. కృతార్థం (కృత-అర్థమ్)ప్రతి నష్టమ-అపి-అనష్టం తద్-అన్య-సాధారణత్వాత్ ॥ 2.22 ॥

ప్రధానమేకం పురుషా అనన్తాః । తథా చ పురుషఖ్యాతిపర్యన్తం భోగాపవర్గౌ దత్త్వా కఞ్చన కృతార్థం ప్రతి నష్టం నిర్వ్యాపారమపి పురుషాన్తరసాధారణత్వాదనష్టమేవావతిష్ఠతే । తథా చైకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గానవకాశ ఇతి భావః ॥ ౨.౨౨ ॥

ఇత్థం దృశ్యద్రష్టారౌ వ్యాఖ్యాయ తత్సంయోగం వ్యాఖ్యాతుమాహ-

౨.౨౩. స్వస్వామిశక్త్యోః స్వరూపోపలబ్ధిహేతుః సంయోగః
౨.౨౩. స్వ-స్వామి-శక్త్యోః స్వరూప-ఉపలబ్ధి-హేతుః సంయోగః ॥ 2.23 ॥

స్వశక్తిర్దృశ్యస్వభావః, స్వామిశక్తిర్ద్రృక్స్వభావః । తయోశ్చైత్తచేతనత్వేన వ్యవస్థితయోః స్వరూపోపలబ్ధిర్భోగాపవర్గరూపా । తస్యా హేతుః ప్రత్యయః సంయోగో ద్రష్టృదృశ్యభావో విద్యాకృత ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । ఏవం చ యస్యాభావే దృగ్దృశ్యయోః స్వరూపోపలబ్ధిర్న భవతి, యద్భావే సా భవతి, స సంయోగః కార్యైకోన్నేయ ఇత్యుపదిష్టం భవతి ॥ ౨.౨౩ ॥

సంయోగస్యాప్యుపాయమాహ -

౨.౨౪. తస్య హేతురవిద్యా
౨.౨౪. తస్య హేతుః-అవిద్యా ॥ 2.24 ॥

తస్య సంయోగస్య పూర్వోక్తావిద్యా హేతుః కారణమిత్యర్థః ॥ ౨.౨౪ ॥

ఇత్థం హేయం తద్ధేతుం చ అభిధాయ అధునా హానం తద్ధేతుం చ నిరూపయితుమాహ ద్వాభ్యామ్-

౨.౨౫. తదభావాత్సంయోగాభావో హానం తద్దృశేః కైవల్యం
౨.౨౫. తద-అభావాత్ సంయోగ-అభావః హానం తద్దృశేః కైవల్యమ్ ॥ 2.25 ॥

తస్యా అవిద్యాయా అభావాద్విద్యయా వినాశాత్తత్కృతసంయోగవినాశో హానం యత్, తదేవ దృశేర్నిత్యముక్తాయాశ్చితిశక్తేః కైవల్యమిత్యర్థః ॥ ౨.౨౫ ॥

౨.౨౬. వివేకఖ్యాతిరవిప్లవా హానోపాయః
౨.౨౬. వివేక-ఖ్యాతిః-అవిప్లవా హాన-ఉపాయః ॥ 2.26 ॥

అవిప్లవా అవిద్యావిరోధినీ సత్త్వపురుషయోరన్యతాఖ్యాతిర్హానస్య కైవల్యస్య హేతురిత్యర్థః - అయం సూత్రద్వయస్యాభిసన్ధ్యర్థః - ఆదరనైరన్తర్యదీర్ఘకాలానుబన్ధియమనియమాద్యష్టాఙ్గానుష్ఠానే సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతావవిప్లవాయాం జాతాయామవిద్యాదయః పఞ్చ క్లేశాస్తత్కృతసంయోగశ సమూలకాషం కషితా భవన్తి । కుశలాకుశలకర్మాశయాస్తద్విపాకాశ్చ సమూలఘాతం హతా భవన్తి । తతశ్చ పరవైరాగ్యేణాన్యతాఖ్యాతినివృత్తౌ నిరోధసమాధ్యభ్యాసేన చిత్తే నివర్తితే సతి పురుషస్య నిర్లేపస్య స్వరూపప్రతిష్ఠారూపం కైవల్యం భవతీతి ॥ ౨.౨౬ ॥

అథ జీవన్ముక్తస్య పురుషస్య జ్ఞానవైభవమాహ -

౨.౨౭. తస్య సప్తధా ప్రాన్తభూమిః ప్రజ్ఞా
౨.౨౭. తస్య సప్తధా ప్రాన్త-భూమిః ప్రజ్ఞా ॥ 2.27 ॥

తస్య సఞ్జాతవివేకఖ్యాతేః పురుషస్య సప్తధా సప్తప్రకారా ప్రాన్తభూమిః ప్రకర్షేణాన్తో నివృత్తిః ఫలత్వేన యాసాం తా భూమయోఽవస్థా యస్యాః సా ప్రజ్ఞా ప్రాన్తభూమిః సప్తప్రకారా । అయమర్థః - సఞ్జాతవివేకఖ్యాతేః పురుషస్య సప్త ప్రజ్ఞాభూమయః । తత్ర చతస్రః కార్యవిముక్తిసంజ్ఞాః, తిస్రశ్చిత్తవిముక్తిసంజ్ఞాః । తద్యథా - జ్ఞాతవ్యమఖిలం జ్ఞాతం మమ న కిఞ్చిజ్జ్ఞాతవ్యమస్తీతి జిజ్ఞాసానివృత్తిరేకా । హాతవ్యం సర్వం బన్ధజాతం హీనం మమ న కిఞ్చిద్ధేయమస్తీతి జిహాసానివృత్తిర్ద్వితీయా । కైవల్యప్రాప్త్యా ప్రాప్తవ్యమఖిలం ప్రాప్తం తతో న కిఞ్చిత్ప్రాప్తవ్యమస్తీతి ప్రేప్సానివృత్తిస్తృతీయా । వివేకఖ్యాతిలాభేన కర్తవ్యమఖిలం కృతం న కిఞ్చిన్మమ కార్యమస్తీతి చికీర్షానివృత్తిశ్చతుర్థీ । కృతార్థం మే బుద్ధిసత్త్వమితి శోకనివృత్తిరేకా । మమ బుద్ధ్యాదయో గుణాః ప్రలీనాః ప్రయోజనాభావాత్పునర్న ప్రరోహన్తీతి భయనివృత్తిర్ద్వితీయా । తదాహం గుణాతీతస్వరూప-మాత్రేణావస్థితశ్చిదేకరస ఇతి సకలవికల్పనివృత్తిస్తృతీయా । ఇతి సప్తధా ప్రాన్తభూమిర్ద్రష్టవ్యేతి ॥ ౨.౨౭ ॥

పూర్వస్మిన్పాదే సమాహితచిత్తస్యాన్తరఙ్గసాధనే అభ్యాసవైరాగ్యే అభిధాయ ఆదావస్మిన్పాదే వ్యుత్థితచిత్తస్య క్రియాయోగోఽభిహితః । అధునా తతోఽపి వ్యుత్థితచిత్తస్య సమ్ప్రజ్ఞాతసాధనాన్యష్టాఙ్గాన్యభిధాతుమాహ -

౨.౨౮. యోగాఙ్గానుష్ఠానాదశుద్ధిక్షయే జ్ఞానదీప్తిరావివేకఖ్యాతేః

౨.౨౮. యోగ-అఙ్గ-అనుష్ఠానాద్-అశుద్ధి-క్షయే జ్ఞాన-దీప్తిః-ఆ వివేక-ఖ్యాతేః (వివేకఖ్యతేః)॥ 2.28 ॥

వక్ష్యమాణయోగాఙ్గానామనుష్ఠానాదశుద్ధేః క్లేశరూపాయాః క్రమేణ క్షయే జాయమానే, జ్ఞానస్య దీప్తిర్వృద్ధిరావివేకఖ్యాతేర్భవతీత్యర్థః । యోగాఙ్గానుష్ఠానం శుద్ధిద్వారా ప్రజ్ఞాసాధనమితి భావః ॥ ౨.౨౮ ॥

కాని పునస్తాని యోగాఙ్గానీత్యపేక్షాయామాహ -

౨.౨౯. యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారధారణాధ్యానసమాధయోఽష్టావఙ్గాని
౨.౨౯. యమ-నియమ-ఆసన-ప్రాణాయామ-ప్రత్యాహార-ధారణా-ధ్యాన-సమాధయః అష్టౌ అఙ్గాని ॥ 2.29 ॥

(అస్మిన్ సూత్రే న భాష్యమ్)
తత్ర కే యమా ఇత్యపేక్షాయామాహ -

౨.౩౦. అహింసాసత్యాస్తేయబ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహా యమాః ॥

౨.౩౦. అహింసా-సత్య-అస్తేయ-బ్రహ్మచర్య-అపరిగ్రహా యమాః ॥ 2.30 ॥

అహింసాదిభ్యో నిషిద్ధకర్మభ్యో యోగినం యమయన్తి నివర్తయన్తీతి యమాః । తత్రాహింసా కాయవాఙ్మనోభిః సర్వదా సర్వభూతానామహింసనమ్ । సత్యం సర్వదానృతానభిభాషణమ్ । అస్తేయం పరస్వత్వానపహారః । బ్రహ్మచర్యమష్టవిధమైథునత్యాగః । అపరిగ్రహః శరీరస్థితిమాత్రవ్యతిరిక్తభోగసాధనాస్వీకారః । ఏతే పఞ్చ యమా ఇత్యర్థః ॥ ౨.౩౦ ॥

ఏతేషాం యోగిభిరుపాదేయం విశేషమాహ -

౨.౩౧. జాతిదేశకాలసమయానవచ్ఛిన్నాః సార్వభౌమా మహావ్రతం
౨.౩౧. జాతి-దేశ-కాల-సమయ-అనవచ్ఛిన్నాః సార్వభౌమా మహా-వ్రతం (మహావ్రతమ్)॥ 2.31 ॥

జాతిర్బ్రాహ్మణత్వాదికం, తత్సదాహం న హనిష్యామీత్యహింసా జాత్యా పరిచ్ఛిన్నా । దేశే తీర్థాదౌ కాలే నియతచతుర్దశ్యాదౌ వా కమపి న హనిష్యామీతి దేశకాలాభ్యామవచ్ఛిన్నా । దేవబ్రాహ్మణాద్యర్థాతిరేకేణ న హనిష్యామీతి సమయావచ్ఛిన్నా । సమయో నియతోఽవసర ఇత్యర్థః । ప్రాణిమాత్రం క్వచిదపి కదాచిదపి కస్యాపి కృతేఽహం న హనిష్యామీతి జాత్యాదిభిశ్చతుర్భిరనవచ్ఛిన్నా భవత్యహింసా పుష్కలా । ఏవం

సత్యాదయోఽప్యనవచ్ఛిన్నా ఊహనీయాః । ఇత్థమేతే సర్వాసు జాత్యాదిషు భూమిషు విదితాః సార్వభౌమా మహావ్రతమిత్యుచ్యన్త ఇత్యర్థః ॥ ౨.౩౧ ॥

అథ నియమానాహ -

౨.౩౨. శౌచసన్తోషతపఃస్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః
౨.౩౨. శౌచ-సన్తోష-తపః-స్వాధ్యాయ-ఈశ్వరప్రణిధానాని నియమాః ॥ 2.32 ॥

జన్మహేతూన్కామ్యధర్మాన్నివర్త్య మోక్షహేతౌ నిష్కామే ధర్మే నియమయన్తి ప్రేరయన్తీతి నియమాః ।
శౌచం మృజ్జలాభ్యాం బాహ్యమలనివృత్తిః, మైత్ర్యాదిభావనయాన్తరసూయాదిమలనివృత్తిః । సన్తోషో యథాలాభపరితుష్టిః ।
తపః కాయశోషణం, తదుక్తం యోగయాజ్ఞవల్క్యే - "విధినోక్తేన మార్గేణ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదిభిః । శరీరశోషణం ప్రాహుస్తాపసాస్తప ఉత్తమమ్" ఇతి ।
స్వాధ్యాయో గాయత్రీప్రభృతీనాం మన్త్రాణామధ్యయనమ్ । తే చ మన్త్రా ద్వివిధా వైదికాస్తాన్త్రికాశ్చ । వైదికాః ప్రగీతాప్రగీతభేదేన ద్వివిధాః । తాన్త్రికాః స్త్రీపున్నపుంసకభేదేన త్రివిధాః । తదలం మన్త్రరహస్యోద్ఘోషేణ ।
ఈశ్వరప్రణిధానం నామ అభిహితానామనభిహితానాం చ సర్వాసాం క్రియాణాం పరమేశ్వరే ఫలానపేక్షతయా సమర్పణమ్ । తదుక్తం - "కామతోఽకామతో వాపి యత్కరోమి శుభాశుభమ్ । తత్సర్వం త్వయి విన్యస్య త్వత్ప్రయుక్తః కరోమ్యహమ్" ఇతి । ఫలాభిసన్ధేరుపఘాతకత్వమభిహితం మహద్భిః - "అపి ప్రయత్నసమ్పన్నం కామేనోపహతం తపః । న తుష్టయే మహేశస్య శ్వలీఢమివ పాయసం" ఇతి ।
ఏతాని శౌచాదీని పఞ్చ నియమా ఇత్యర్థః ॥ ౨.౩౨ ॥

నను సతి పరిపన్థిని జాగ్రతి, కథం యమాదిసిద్ధిరిత్యత ఆహ -

౨.౩౩. వితర్కబాధనే ప్రతిపక్షభావనం
౨.౩౩. వితర్క-బాధనే ప్రతిపక్ష-భావనమ్ ॥ 2.33 ॥

ఏతేషాం యమనియమాదీనాం వితర్కైర్హింసాదిసఙ్కల్పైః "హనిష్యామ్యేనమ్", "అనృతం వదిష్యామి" , "పరస్వమాదాస్యే" ఇత్యాదిభిర్బాధనే ప్రాప్తే సతి, యమాదిపరో యోగీ "సంసారాఙ్గారేష్వహం తప్యమానో యమాదికం శరణముపగతో హింసాదికమత్యజం; పునస్తదాదదానః కౌలేయకేన వాన్తాశినా సమః" ఇత్యనేన ప్రకారేణ వితర్కప్రతిపక్షాన్భావయేదిత్యర్థః ॥ ౨.౩౩ ॥

అధునా వితర్కాణాం స్వరూపప్రకారకారణావాన్తరభేదఫలాని పఞ్చభిః పదైః క్రమేణ కథయన్ ప్రతిపక్షభావనం స్ఫుటయతి -

౨.౩౪. వితర్కా హింసాదయః కృతకారితానుమోదితా లోభక్రోధమోహపూర్వకా మృదుమధ్యాధిమాత్రా దుఃఖాజ్ఞానానన్తఫలా ఇతి ప్రతిపక్షభావనం
౨.౩౪. వితర్కా హింసాదయః (కృత-కారిత-అనుమోదితాః)(లోభ-క్రోధ-మోహ-పూర్వకాః)(మృదు-మధ్య-అధిమాత్రాః)(దుఃఖ-అజ్ఞాన-అనన్త-ఫలాః)ఇతి ప్రతిపక్ష-భావనమ్ ॥ 2.34 ॥

వితర్కా హింసాదయ ఇతి స్వరూపనిర్దేశః ।
తత్ర హింసా త్రిప్రకారా - స్వయం కృతా, కుర్వితి కారితా, సాధు సాధ్విత్యనుమోదితా చేతి ।
తత్రైకైకా కారణభేదాత్పునస్త్రివిధా భవతి - ధనాదిలోభేన, అపకృతమనేనేతి క్రోధేన, ధర్మో భవిష్యతీతి మోహేన ।
ఏవం నవవిధా జాతా హింసా । లోభక్రోధమోహాః ప్రత్యేకం త్రివిధా భవన్తి మృదుమధ్యాధిమాత్రత్వేన । తత్పూర్వకా హింసాదయోఽపి మృదుత్వాదినా త్రివిధా భవన్తి । తథా కృతా కారితానుమోదితా చ ప్రత్యేకం నవధా భవతీతి హింసాయాః సప్తవింశతిర్భేదా భవన్తి ।
మృదుమధ్యాధిమాత్రా అపి ప్రత్యేకం త్రివిధా భవన్తి - మృదుమృదుర్మధ్యమృదుస్తీవ్రమృదుః, మృదుమధ్యో మధ్యమధ్యస్తీవ్రమధ్యః, మృదుతీవ్రో మధ్యతీవ్రస్తీవ్రతీవ్ర ఇతి ।
ఏవం లోభో నవవిధస్తథా క్రోధమోహావితి తత్పూర్వా కృతా హింసా సప్తవింశతిభేదా భవతి ।
తథా కారితానుమోదితా చేత్యేకాశీతిభేదా హింసా భవతి । ఏవమనృతాదిష్వపి యోజ్యమ్ ।
ఇత్థమ్భూతా వితర్కా దుఃఖం నరకాదికం, అజ్ఞానం స్థావరాదిభావం, భ్రాన్తిసంశయరూపం చ అనన్తం ఫలం ప్రయచ్ఛన్తీతి ప్రతిపక్షాణాం వితర్కశత్రూణాం భావనమిత్యర్థః ।
అనేన భావనేన తద్ధానే సతి నిర్విఘ్నా యమాదయః సిధ్యన్తి । తత్సిద్ధౌ చిత్తపరికర్మద్వారా కైవల్యం సిధ్యతీత్యభిసన్ధిః ॥ ౨.౩౪ ॥

అధునా యమాదీనాం సిద్ధిసూచకమవాన్తరఫలం క్రమేణ దర్శయతి -

౨.౩౫. అహింసాప్రతిష్ఠాయాం తత్సన్నిధౌ వైరత్యాగః
౨.౩౫. అహింసా-ప్రతిష్ఠాయాం తత్-సన్నిధౌ వైరత్యాగః (త్యాగ)(వైర) ॥ 2.35 ॥

సత్యహింసాస్థైర్యే, తస్యాహింసకస్య యోగిధౌరేయస్య సన్నిధౌ స్వభావవిరుద్ధానాం గోవ్యాఘ్రాదీనామపి వైరత్యాగో భవతీత్యర్థః ।

ఏతదేవాభిప్రేయోక్తం వాసిష్ఠే - “మాతరీవ పరం యాన్తి విషమాణి మృదూని చ । విశ్వాసమిహ భూతాని సర్వాణి శమశాలిని” ఇతి ॥ ౨.౩౫ ॥

౨.౩౬. సత్యప్రతిష్ఠాయాం క్రియాఫలాశ్రయత్వం
౨.౩౬. సత్య-ప్రతిష్ఠాయాం క్రియా-ఫల-ఆశ్రయత్వమ్ ॥ 2.36 ॥

క్రియా ధర్మాధర్మరూపా, తస్యాః ఫలం స్వర్గాదికం; తయోరాశ్రయో వాఙ్మాత్రేణ దాతా, తస్య భావస్తత్త్వమ్ । యోగినః స్వర్గాదిఫలదాతృత్వం వాఙ్మాత్రేణ సిధ్యతీత్యర్థః ॥ ౨.౩౬ ॥

౨.౩౭. అస్తేయప్రతిష్ఠాయాం సర్వరత్నోపస్థానం
౨.౩౭. అస్తేయ-ప్రతిష్ఠాయాం సర్వ-రత్న-ఉపస్థానమ్ ॥ 2.37 ॥

దివ్యాని రత్నాని యోగినః పురత ఉపస్థితాని భవన్తీత్యర్థః ॥ ౨.౩౭ ॥

౨.౩౮. బ్రహ్మచర్యప్రతిష్ఠాయాం వీర్యలాభః
౨.౩౮. బ్రహ్మచర్య-ప్రతిష్ఠాయాం వీర్యలాభః ॥ 2.38 ॥

వీర్యనిరోధో హి బ్రహ్మచర్యమ్ । తత్సిద్ధౌ నిరతిశయం సామర్థ్యం భవతి । నిరతిశయసామర్థ్యశాలినా యోగినా కృతః శిష్యేషూపదేశః సద్యః ఫలతీతి భావః ॥ ౨.౩౮ ॥

౨.౩౯. అపరిగ్రహస్థైర్యే జన్మకథన్తాసమ్బోధః
౨.౩౯. అపరిగ్రహ-స్థైర్యే జన్మ-కథన్తా-సమ్బోధః ॥ 2.39 ॥

కథమిత్యస్య భావః కథన్తా, జన్మని కథన్తా తస్యాః సమ్బోధః సాక్షాత్కారః, పూర్వజన్మని కోఽహం కీదృశోఽతిష్ఠం కిం కార్యమకరవమితి జిజ్ఞాసాయాం సర్వమనేన యోగినా సమ్యగ్జ్ఞాయత ఇత్యర్థః ॥ ౨.౩౯ ॥

ఇత్థం యమసిద్ధీరభిధాయ అధునా నియమసిద్ధీః క్రమేణాభిదధాతి -

౨.౪౦. శౌచాత్స్వాఙ్గజుగుప్సా పరైరసంసర్గః
౨.౪౦. శౌచాత్ స్వాఙ్గ-జుగుప్సా పరైః-అసంసర్గః ॥ 2.40 ॥

శౌచమాచరతో యోగినః స్వాఙ్గే శుద్ధిమపశ్యతో జుగుప్సా భవతి । అశుచిస్వభావోఽయం కాయః । అతస్తస్మిన్నవభిశ్ఛిద్రైర్నిరన్తరం స్రవత్సు మలేషు రోమకూపైరసఙ్ఖ్యాతైః స్విన్నే గాత్రే కో నామాఖేదేన ప్రక్షాలయితుం శక్నుయాత్ ? తదుక్తం - “నవచ్ఛిద్రకృతా దేహాః స్రవన్తి ఘటికా ఇవ । బాహ్యశౌచైర్న శుధ్యన్తి నాన్తః శౌచం తు విద్యతే” ఇతి । ఏవం స్వకాయే జుగుప్సావతః పరకాయా ఏతాదృశా ఇతి దోషదర్శినస్తైః సంసర్గో న కదాచిదపి భవతి ।

యది స్వకాయదుర్గన్ధేన జుగుప్సా న స్యాత్కిం నామైతస్య నిర్వేదకారణం భవేత్ ? తదుక్తం -"స్వదేహాశుచిగన్ధేన న విరజ్యేత యః పుమాన్ । విరాగకారణం తస్య కిమన్యదుపదిశ్యతే" ఇతి ॥ ౨.౪౦ ॥

సమ్ప్రత్యన్తః శౌచసిద్ధిమాహ -

౨.౪౧. సత్త్వశుద్ధిసౌమనస్యైకాగ్ర్యేన్ద్రియజయాత్మదర్శనయోగ్యత్వాని చ
౨.౪౧. (సత్త్వ-శుద్ధి)-సౌమనస్య-ఏకాగ్ర్య-(ఇన్ద్రియ-జయ)-(ఆత్మ-దర్శన)-యోగ్యత్వాని చ ॥ 2.41 ॥

సత్త్వస్య బుద్ధేరసూయేర్ష్యాదిమలనివృత్తిః శుద్ధిః, తతః సౌమనస్యం సత్త్వోత్కర్షః, తత ఐకాగ్ర్యం నైశ్చల్యం, తతో బాహ్యేన్ద్రియజయః, తత ఆత్మదర్శనయోగ్యత్వం పురుషసాక్షాత్కారార్హత్వం, తాన్యేతాని పరస్పరహేతుహేతుమద్భావేన శౌచాద్భవన్తీత్యర్థః ॥ ౨.౪౧ ॥

౨.౪౨. సన్తోషాదనుత్తమసుఖలాభః
౨.౪౨. సన్తోషాద్-అనుత్తమః-సుఖ-లాభః ॥ 2.42 ॥

సన్తుష్టస్య యోగినః సత్త్వోత్కర్షాదన్తర్నిరతిశయం సుఖమావిర్భవతి । న కేవలమేవం; ప్రత్యుత వైషయికం సుఖం విషమివ ప్రతికూలం భవతీత్యర్థః । తదుక్తం - "సన్తోషామృతపానేన యే శాన్తాస్తృప్తిమాగతాః । భోగశ్రీరతులా తేషామేషా ప్రతివిషాయతే" ఇతి ॥ ౨.౪౨ ॥

౨.౪౩. కాయేన్ద్రియసిద్ధిరశుద్ధిక్షయాత్తపసః
౨.౪౩. కాయ-ఇన్ద్రియ-సిద్ధిః-శుద్ధి-క్షయాత్ తపసః ॥ 2.43 ॥

స్వధర్మకృచ్ఛ్రాదినా క్లేశపాపక్షయాత్కాయస్యాణిమాదిసిద్ధిః, ఇన్ద్రియాణాం చ సూక్ష్మవ్యవహితప్రకృష్టార్థగ్రాహిత్వసిద్ధిర్భవతీత్యర్థః ॥ ౨.౪౩ ॥

౨.౪౪. స్వాధ్యాయాదిష్టదేవతాసమ్ప్రయోగః
౨.౪౪. స్వాధ్యాయాత్-(ఇష్ట-దేవతా)-సమ్ప్రయోగః ॥ 2.44 ॥

అభిమతమన్త్రజపాదభిమతదేవతాయాః సమ్భాషణాదికం సిధ్యతీత్యర్థః ॥ ౨.౪౪ ॥

౨.౪౫. సమాధిసిద్ధిరీశ్వరప్రణిధానాత్
౨.౪౫. సమాధి-సిద్ధిః-(ఈశ్వర-ప్రణిధానాత్)॥ 2.45 ॥

ఈశ్వరే అకామనయా సకలకర్మసమర్పణాత్సమాధిసిద్ధిః । సమాధిశ్చిత్తస్య సమాధానం ప్రసాద ఇతి యావత్ ॥ ౨.౪౫ ॥

ఇత్థం సావాన్తరఫలాన్యమనియమాన్నిరూప్య క్రమప్రాప్తమాసనం తత్సాధనం తత్ఫలం చ తావదాహ -

౨.౪౬. స్థిరసుఖమాసనం
౨.౪౬. స్థిర-సుఖం ఆసనమ్ ॥ 2.46 ॥

పద్మస్వస్తికాదినా యాదృశేన దేహస్థాపనేన యస్య పురుషస్యావయవవ్యథానుత్పత్తిలక్షణం సుఖం దేహచలనరాహిత్యలక్షణం స్థైర్యం చ సమ్పద్యతే, తదేవ ముఖ్యమాసనమ్ । పద్మాసనాదిస్వరూపం తు యాజ్ఞవల్క్యేన నిరూపితం - “ఊర్వోరుపరి విప్రేన్ద్ర కృత్వా పాదతలే శుభే । అఙ్గుష్ఠౌ చ నిబధ్నీయాద్ధస్తాభ్యాం వ్యుత్క్రమేణ తు । పద్మాసనం భవేదేతత్సర్వేషామభిపూజితం” ఇత్యాదినా ॥ ౨.౪౬ ॥

౨.౪౭. ప్రయత్నశైథిల్యానన్తసమాపత్తిభ్యాం
౨.౪౭. ప్రయత్న-శైథిల్య-అనన్త-సమాపత్తిభ్యామ్ ॥ 2.47 ॥

తస్య చ ప్రయత్నశైథిల్యం లౌకిక ఉపాయః । గమనగృహకృత్యతీర్థస్నానాదివిషయో యః ప్రయత్నో మానస ఉత్సాహస్తస్య శైథిల్యమ్ । అన్యథా ఉత్సాహో బలాద్దేహముత్థాప్య యత్ర కాపి ప్రేరయతి । ఫణసహస్రేణ ధరణీం ధారయిత్వా స్థైర్యేణావస్థితో యోఽయమనన్తః స ఏవాహమస్మీతి ధ్యానం చిత్తస్యానన్తే సమాపత్తిః । తయా యథోక్తాసనసమ్పాదకమదృష్టం నిష్పద్యతే । అతస్తాభ్యామాసనం సిధ్యతీత్యర్థః ॥ ౨.౪౭ ॥

౨.౪౮. తతో ద్వన్ద్వానభిఘాతః
౨.౪౮. తతో ద్వన్ద్వ-అనభిఘాతః ॥ 2.48 ॥

సిద్ధే చాసనే శీతోష్ణసుఖదుఃఖమానావమానాదిద్వన్ద్వైర్యథాపూర్వం నాభిహన్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨.౪౮ ॥

అథాసనానన్తరభావినం ప్రాణాయామమాహ -

౨.౪౯. తస్మిన్సతి శ్వాసప్రశ్వాసయోర్గతివిచ్ఛేదః ప్రాణాయామః
౨.౪౯. తస్మిన్-సతి శ్వాస-ప్రశ్వాసయోః-గతి-విచ్ఛేదః ప్రాణాయామః ॥ 2.49 ॥

తస్మిన్నాసనస్థైర్యే సతి ప్రాణాయామః ప్రతిష్ఠితో భవతి । స చ శ్వాసప్రశ్వాసయోర్గతివిచ్ఛేదరూపః । తత్ర శ్వాసో నామ బాహ్యస్య వాయోరన్తరానయనమ్ । ప్రశ్వాసః పునః కౌష్ఠ్యస్య వాయోర్నిఃసరణమ్ । తయోరుభయోరపి సఞ్చరణాభావః ప్రాణాయామః ।

నను నేదం ప్రాణాయామసామాన్యలక్షణం, తద్విశేషేషు రేచకపూరకకుమ్భకప్రకారేషు తదనుగతేరయోగాదితి చేత్, నైష దోషః;
సర్వత్రాపి శ్వాసప్రశ్వాసయోర్గతివిచ్ఛేదసమ్భవాత్ । తథా హి - కౌష్ఠ్యస్య వాయోర్నిర్గమనం రేచకః, యః ప్రశ్వాసరూపః । బాహ్యస్య వాయోరన్తర్ధారణం పూరకః, యః శ్వాసరూపః । అన్తః స్తమ్భవృత్తిః కుమ్భకః, యస్మిఞ్జలమివ కుమ్భే నిశ్చలతయా ప్రాణాఖ్యో వాయురవస్థాప్యతే । తత్ర సర్వత్ర శ్వాసప్రశ్వాసయోర్గతివిచ్ఛేదోఽస్త్యేవేతి నాస్తి శఙ్కావకాశః ।
నను కుమ్భకే గత్యభావేఽపి రేచకపూరకయోరుచ్ఛ్వాసనిశ్వాసగతీ విద్యేతే ఇతి చేత్, నైష దోషః; అధికమాత్రాభ్యాసేన స్వభావసిద్ధాయాః సమప్రాణగతేర్విచ్ఛేదసమ్భవాత్ ॥ ౨.౪౯ ॥

తమేవాభ్యాసమాహ -

౨.౫౦. బాహ్యాభ్యన్తరస్తమ్భవృత్తిర్దేశకాలసఙ్ఖ్యాభిః పరిదృష్టో దీర్ఘసూక్ష్మః
౨.౫౦. బాహ్య-అభ్యన్తర-స్తమ్భ-వృత్తిః-దేశ-కాల-సఙ్ఖ్యాభిః పరిదృష్టః దీర్ఘ-సూక్ష్మః ॥ 2.50 ॥

రేచకో బాహ్యవృత్తిః, పూరక ఆభ్యన్తరవృత్తిః, కుమ్భకః స్తమ్భవృత్తిః । తత్రైకైకో దేశాదిభిః పరీక్షణీయః । తద్యథా -
స్వభావసిద్ధే రేచకే హృదయాన్నిర్గత్య నాసాగ్రసమ్ముఖే ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తం ద్వాదశాఙ్గులపర్యన్తం శ్వాసః సమాప్యతే । అభ్యాసేన తు క్రమేణ నాభేరాధారాద్వా నిర్గత్య చతుర్వింశత్యఙ్గులపర్యన్తే షట్త్రింశదఙ్గులపర్యన్తే వా సమాప్యతే । తత్ర చ రేచకప్రయత్నాతిశయే సతి నాభ్యాదిప్రదేశక్షోభేణ తన్నిశ్చేతుం శక్యమ్ । బహిస్తు సూక్ష్మం తూలం ధృత్వా తచ్చాలనేన నిశ్చేతవ్యమ్ । సేయం దేశపరీక్షా ।
రేచకకాలే ప్రాణస్యావృత్తయో దశ వింశతిస్త్రింశదిత్యాదిభిః కాలపరీక్షా ।
అస్మిన్మాసే ప్రతిదినం దశ రేచకా ఆగామిమాసే వింశతిరుత్తరమాసే త్రింశదిత్యాదిభిః సఙ్ఖ్యాపరీక్షా ।
ఏవం పూరకేఽపి యోజనీయమ్ । యద్యపి కుమ్భకే దేశవ్యాప్తివిశేషో నావగమ్యతే, తథాపి కాలసఙ్ఖ్యావ్యాప్తిరవగమ్యత ఏవ ।
యథా ఘనీభూతస్తూలపిణ్డః ప్రసార్యమాణో దీర్ఘో విరలతయా సూక్ష్మశ్చ భవతి, తథా ప్రాణోఽపి దేశకాలసఙ్ఖ్యాభిరభ్యస్యమానో దీర్ఘో దుర్లక్షతయా సూక్ష్మశ్చ సమ్పద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨.౫౦ ॥

అథ రేచకాదిభ్యస్త్రిభ్యోఽన్యం ప్రకారమాహ -

౨.౫౧. బాహ్యాభ్యన్తరవిషయాక్షేపీ చతుర్థః
౨.౫౧. బాహ్య-అభ్యన్తర-విషయ-ఆక్షేపీ చతుర్థః ॥ 2.51 ॥

యథాశక్తి వాయుం విరేచ్యానన్తరం క్రియమాణో బహిఃకుమ్భకః । యథాశక్తి వాయుమాపూర్యానన్తరం క్రియమాణోఽన్తఃకుమ్భకః । రేచకపూరకావనాదృత్య కేవలకుమ్భకోఽభ్యస్యమానః పూర్వత్రయాపేక్షయా చతుర్థో భవతి ।
నిద్రాతన్ద్రాదిదోషయుక్తానాం రేచకాదిత్రయం, తద్రహితానాం చతుర్థ ఇతి వివేకః ॥ ౨.౫౧ ॥

అథ ప్రాణాయామఫలమాహ -

౨.౫౨. తతః క్షీయతే ప్రకాశావరణం
౨.౫౨. తతః క్షీయతే ప్రకాశ-ఆవరణమ్ ॥ 2.52 ॥

ప్రకాశస్య సత్త్వస్యావరణం తమో నిద్రాలస్యాదిహేతుః, తస్య క్షయో భవతీత్యర్థః ॥ ౨.౫౨ ॥

ఫలాన్తరమాహ -

౨.౫౩. ధారణాయోగ్యతా మనసః
౨.౫౩. ధారణా-యోగ్యతా మనసః ॥ 2.53 ॥

ఫలాన్తరమాహ - ధారణాసు చ యోగ్యతా మనసః ॥ ౫౩ ॥ ఆధారనాభిచక్రహృదయభ్రూమధ్యబ్రప
చిత్తస్యావస్థానం ధారణా । తత్ర ప్రాణాయామేన రజోగుణకార్యాచ్చాఞ్చల్యాత్ తమోగుణకార్యాదాలస్యాదేశ్చ నివారితం మనో యోగ్యం భవతీత్యర్థః ॥ ౨.౫౩ ॥

అథ క్రమప్రాప్తం ప్రత్యాహారమాహ -

౨.౫౪. స్వస్వవిషయాసమ్ప్రయోగే చిత్తస్వరూపానుకార ఇవేన్ద్రియాణాం ప్రత్యాహారః
౨.౫౪. స్వ-విషయ-అసమ్ప్రయోగే చిత్తస్వరూపానుకార ఇవ-ఇన్ద్రియాణాం ప్రత్యాహారః ॥ 2.54 ॥

శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాదివిషయేభ్యో నివర్తితాః శ్రోత్రాదయశ్చిత్తస్వరూపమనుకుర్వన్తీవావతిష్ఠన్త ఇత్యర్థః ॥ ౨.౫౪ ॥

ప్రత్యాహారఫలమాహ -

౨.౫౫. తతః పరమా వశ్యతేన్ద్రియాణాం
౨.౫౫. తతః పరమా వశ్యతా-ఇన్ద్రియాణామ్ ॥ 2.55 ॥

ఇన్ద్రియాణామతిచఞ్చలానాం పరమా వశ్యతా నిశ్చలతా, విషయేష్వత్యన్తమప్రసర ఇతి యావత్ ॥ ౨.౫౫ ॥

ఇతి శ్రీమత్పతఞ్జలిప్రణీతే యోగశాస్త్రే యోగసుధాకరాభిధాయాం వృత్తౌ సాధనపాదః సమాప్తః ॥

3. విభూతిపాదః ।

యదారాధనతః సిద్ధాః సిద్ధీరష్టావవాప్నువన్ ।
తమపాయతమోభానుముమాపతిముపాస్మహే ॥

ఇత్థం పూర్వస్మిన్పాదే సమాధిపరిపన్థిక్లేశతనూకరణార్థం సమాధిభావనార్థం చ పృథక్క్రియాయోగం క్లేశతన్మూలకర్మతద్విపాకతత్ఫలజాత్యాదీనాం దుఃఖత్వేన హేయత్వం హేయహేతుం తద్ధానం కైవల్యం తదుపాయభూతాం పురుషఖ్యాతిం తత్సాధనం యమాదిపఞ్చకం బహిరఙ్గం చ అభిధాయ,
అథాధునా ధారణాదిత్రయమన్తరఙ్గం సంయమపదవాచ్యం తదవాన్తరఫలవిభూతిజాతం చ ఆచక్షాణః ప్రథమం ధారణాం లక్షయతి -

3.౧. దేశబన్ధశ్చిత్తస్య ధారణా
3.౧. (దేశ-బన్ధః)-శ్చిత్తస్య ధారణా ॥ 3.1 ॥

ఆధారాదిదేశా అధస్తాదభిహితాః । తత్రాత్మని వా చిత్తస్య బన్ధః స్థాపనం ధారణేత్యుచ్యతే । తదుక్తం యోగయాజ్ఞవల్క్యే
- “యమాదిగుణయుక్తస్య మనసః స్థితిరాత్మని ।
ధారణేత్యుచ్యతే సద్భిర్యోగశాస్త్రవిశారదైః” ఇతి ॥ 3.౧ ॥

తత్సాధ్యం ధ్యానం లక్షయతి -

3.౨. తత్ర ప్రత్యయైకతానతా ధ్యానం
3.౨. తత్ర ప్రత్యయ-ఏకతానతా ధ్యానమ్ ॥ 3.2 ॥

తత్ర యథోక్తదేశే ప్రత్యయస్యైకతానతా ఏకవిషయప్రవాహః, స చ విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య జాయమానో ధ్యానం భవతి । తదుక్తం -
“విలాప్య వికృతిం కృత్స్నాం సమ్భవవ్యత్యయక్రమాత్ । పరిశిష్టం చ సన్మాత్రం చిదానన్దం విచిన్తయేత్” ఇతి ॥ 3.౨ ॥

ధ్యానప్రకర్షాత్సన్తత ఏకవిషయప్రవాహః సమాధిః; తం లక్షయతి -

౩.౩. తదేవార్థమాత్రనిర్భాసం స్వరూపశూన్యమివ సమాధిః
౩.౩. తద్ (తత్)-ఏవ-అర్థ-మాత్ర-నిర్భాసం (స్వరూప-శూన్యమ్)-ఇవ సమాధిః ॥ 3.3 ॥

తదేవ ధ్యానమేవ ధ్యేయైకగోచరతయా నిర్భాసమానం ధ్యానస్వరూపశూన్యమివ స్థితం సమాధిర్భవతి । తదుక్తం -
"బ్రహ్మాకారమనోవృత్తిప్రవాహోఽహఙ్కృతిం వినా । సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిః స్యాద్ధ్యానాభ్యాసప్రకర్షతః" ఇతి ।
నాత్రాఙ్గాఙ్గినోరత్యన్తాభేదః శఙ్కనీయః, ఈషద్భేదస్య విద్యమానత్వాత్ । తథా హి - కర్తృకరణానుసన్ధానపురఃసరం జాయమానః ప్రత్యయో ధ్యానమ్ । తదుత్కర్షాత్కర్తృకరణానుసన్ధానమన్తరేణైవ ధ్యేయమాత్రగోచరతయా నిర్భాసమానః సమాధిః ।
స ఏవ అపరవైరాగ్యపురఃసరమాదరనైరన్తర్యదీర్ఘకాలాసేవితో నిరస్తరజస్తమోలేశసుఖప్రకాశమయసత్త్వ
సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిర్భవతి ।
పరవైరాగ్యపూర్వకనిరోధప్రయత్నేన తస్యాపి నిరోధే సర్వవృత్తినిరోధాన్నిర్బీజః సమాధిర్భవతి । తదుక్తం - "మనసో వృత్తిశూన్యస్య బ్రహ్మాకారతయా స్థితిః । యాసమ్ప్రజ్ఞాతనామాసౌ సమాధిరభిధీయతే" ఇత్యేష విభాగో ద్రష్టవ్యః ॥ ౩.౩ ॥

ఇత్థం పూర్వపాదోద్దిష్టం ధారణాదిత్రయం వ్యాఖ్యాయ తస్య వ్యవహారలాఘవాయ సంయమసంజ్ఞామాహ -

౩.౪. త్రయమేకత్ర సంయమః ॥

౩.౪. త్రయమ్-ఏకత్ర సంయమః ॥ 3.4 ॥

ఏకవిషయం ధారణాదిత్రయం సంయమసంజ్ఞం భవతీత్యర్థః ॥ ౩.౪ ॥

తతః కిం ? అత ఆహ -

౩.౫. తజ్జయాత్ప్రజ్ఞాలోకః
౩.౫. తద్ (తత్)-జయాత్-ప్రజ్ఞా-లోకః ॥ 3.5 ॥

తస్య సంయమస్య జయాత్స్థైర్యాత్సమాధిప్రజ్ఞాయా ఆలోకః ఋతమ్భరత్వం భవతీత్యర్థః ॥ ౩.౫ ॥

నను క్వ వినియుక్తః ప్రజ్ఞాలోకః ఫలం ప్రసూత ఇత్యపేక్షాయామాహ -

౩.౬. తస్య భూమిషు వినియోగః

౩.౬. తస్య భూమిషు వినియోగః ॥ 3.6 ॥

పూర్వోక్తసవితర్కనిర్వితర్కసవిచారనిర్విచారాదిభూమిషు సంయమస్య వినియోగః కర్తవ్యః । తత్ర వినియుక్తః సంయమః పూర్వపూర్వభూమిజయేనోత్తరభూమేర్నిర్విచారాభిధాయా వైశారద్యేఽనవద్యాధ్యాత్మఖ్యాతిముత్పాద్య సద్భూతార్థప్రద్యోతనరూపాం సమాధిప్రజ్ఞాముత్పాదయ
తాత్పర్యార్థః ॥ ౩.౬ ॥

అత ఏవ సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిప్రజ్ఞాయా ధారణాదిత్రయమన్తరఙ్గమిత్యాహ-

౩.౭. త్రయమన్తరఙ్గం పూర్వేభ్యః
౩.౭. త్రయమ-అన్తరఙ్గం పూర్వేభ్యః ॥ 3.7 ॥

పూర్వోక్తాః పఞ్చ యమాదయః సమ్ప్రజ్ఞాతస్య ప్రతిబన్ధకప్రత్యక్షగాత్రప్రాణాదిమలప్రక్షయప్రణాడిక
బహిరఙ్గాణి తేభ్యశ్చిత్తవిషయతయా సజాతీయత్వాద్ధారణాదిత్రయమన్తరఙ్గమిత్యర్థః ॥ ౩.౭ ॥

తదప్యసమ్ప్రజ్ఞాతస్యావృత్తికస్య విజాతీయత్వాద్బహిరఙ్గమిత్యాహ -

౩.౮. తదపి బహిరఙ్గం నిర్బీజస్య
౩.౮. తద (తత్)-అపి బహిరఙ్గం నిర్బీజస్య ॥ 3.8 ॥

విజాతీయత్వేఽపి సమ్ప్రజ్ఞాతప్రజ్ఞోత్పాదనద్వారోపకారితయా బహిరఙ్గత్వమవిరుద్ధమ్ । తదేవోపకారిత్వమధస్తాదసూత్రయత్సూత్రకారః
- "శ్రద్ధావీర్యస్మృతిసమాధిప్రజ్ఞాపూర్వక ఇతరేషామ్" ఇతి ॥ ౩.౮ ॥

నను "తదపి బహిరఙ్గం నిర్బీజస్య" ఇత్యుక్తమ్ । కోఽసౌ నిర్బీజః సమాధిరిత్యపేక్షాయామాహ -

౩.౯. వ్యుత్థాననిరోధసంస్కారయోరభిభవప్రాదుర్భావౌ నిరోధలక్షణచిత్తాన్వయో నిరోధపరిణామః
౩.౯. వ్యుత్థాన-నిరోధ-సంస్కారయోః-అభిభవ-ప్రాదుర్భావౌ నిరోధ-లక్షణ-చిత్త-అన్వయః నిరోధ-పరిణామః ॥ 3.9 ॥

వ్యుత్థానసంస్కారాః సమాధివిరోధినః । తే చ నిరోధహేతునా యోగిప్రయత్నేన ప్రతిదినం ప్రతిక్షణం చ అభిభూయన్తే తద్విరోధినశ్చ నిరోధసంస్కారాః ప్రాదుర్భవన్తి । తథా సతి నిరోధ ఏకైకస్మిన్క్షణే చిత్తమనుగచ్ఛతి । సోఽయమీదృశశ్చిత్తస్య నిరోధపరిణామో నిర్బీజః సమాధిర్భవతి ॥ ౩.౯ ॥

నను “ప్రతిక్షణం పరిణామినో హి భావా ఋతే చితిశక్తేః” ఇతి న్యాయేన చిత్తస్య సర్వదా పరిణామప్రవాహో వక్తవ్యః; తత్ర వ్యుత్థితచిత్తస్య వృత్తిప్రవాహః స్ఫుటః, నిరుద్ధచిత్తస్య తు కథమిత్యాశఙ్క్యోత్తరమాహ -

౩.౧౦. తస్య ప్రశాన్తవాహితా సంస్కారాత్
౩.౧౦. తస్య (ప్రశాన్త-వాహితా)సంస్కారాత్ ॥ 3.10 ॥

యథా సమిదాజ్యాహుతిప్రక్షేపే వహ్నిరుత్తరోత్తరవృద్ధ్యా ప్రజ్వలతి, సమిదాదిప్రక్షయే ప్రథమక్షణే కిఞ్చిచ్ఛామ్యతి, ఉత్తరోత్తరక్షణే శాన్తిర్వర్ధతే; తథా నిరుద్ధచిత్తస్యోత్తరోత్తరాధికం ప్రశమః ప్రవహతి । తత్ర పూర్వపూర్వప్రశమజనితసంస్కార ఏవోత్తరోత్తరప్రశమస్య కారణమిత్యతః ప్రశమప్రవాహసమ్భవాన్న కోఽపి దోష ఇతి భావః ॥ ౩.౧౦ ॥

ఇత్థం నిరోధపరిణామరూపం నిర్బీజసమాధిమభిధాయ సమ్ప్రజ్ఞాతసమాధిపరిణామమభిధాతుమా
-

౩.౧౧. సర్వార్థతైకాగ్రతయోః క్షయోదయౌ చిత్తస్య సమాధిపరిణామః
౩.౧౧. సర్వార్థతా-ఏకాగ్రతయోః (ఏకాగ్రతా)క్షయ-ఉదయౌ (ఉదయ)చిత్తస్య (సమాధి-పరిణామః)॥ 3.11 ॥

రజోగుణేన చాల్యమానం చిత్తం క్రమేణ సర్వాన్పదార్థాన్గృహ్ణాతి । తస్య రజోగుణస్య నిరోధాయ క్రియమాణేన యోగినః ప్రయత్నవిశేషేణ దినే దినే సర్వార్థతా క్షీయతే, ఏకాగ్రతా చోదేతి । తాదృశచిత్తస్య పరిణామః సమాధిరిత్యుచ్యతే ॥ ౩.౧౧ ॥

నను కేయమేకాగ్రతేత్యపేక్షాయామాహ -

౩.౧౨. శాన్తోదితౌ తుల్యప్రత్యయౌ చిత్తస్యైకాగ్రతాపరిణామః
౩.౧౨. (శాన్త-ఉదితౌ)తుల్య-ప్రత్యయౌ చిత్తస్య-ఏకాగ్రతా-పరిణామః ॥ 3.12 ॥

శాన్తోఽతీతః, ఉదితో వర్తమానః, ప్రత్యయశ్చిత్తవృత్తిః । అతీతః ప్రత్యయో యం పదార్థం గృహ్ణాతి తమేవ చేదుదితోఽపి గృహ్ణీయాత్, తదా తౌ తుల్యౌ భవతః । తాదృశచిత్తపరిణామ ఏకాగ్రతేత్యుచ్యతే ।
ఇత్థం నిరోధపరిణామః సమాధిపరిణామ ఏకాగ్రతాపరిణామశ్చేత్యయం త్రివిధః పరిణామశ్చిత్తస్య ధర్మపరిణామ ఇత్యుచ్యతే । ఏవం లక్షణపరిణామోఽపి “నిరోధలక్షణచిత్తాన్వయః” ఇత్యనేన సూచ్యతే । స యథా - నిరోధస్య ధర్మస్య లక్షణమధ్వత్రయమ్ । తత్రానాగతాధ్వపరిత్యాగేన వర్తమానాధ్వస్వీకారః తత్పరిత్యాగేనాతీతాధ్వస్వీ
। ఏవం కాలావచ్ఛిన్నస్య తస్యైవ నిరోధస్యావస్థాపరిణామోఽపి “వ్యుత్థాననిరోధసంస్కారయోరభి

ఇత్యనేన సజ్గీయతే । ఏవం సమాధ్యేకాగ్రతాపరిణామయోర్లక్షణావస్థాపరిణామౌ సూత్రద్వయేన ప్రేక్షావద్భిరూహనీయౌ ॥ ౩.౧౨ ॥

(తతః పునః) శాన్తోదితౌ తుల్యప్రత్యయౌ చిత్తస్యైకాగ్రతాపరిణామః ॥ ౩.౧౨ ॥

ఇత్థమభిహితం పరిణామత్రయం సంయమాద్విభూతీర్వక్తుకామః సంయమలక్ష్యత్వేనాన్యత్రాతిదిశతి -

౩.౧౩. ఏతేన భూతేన్ద్రియేషు ధర్మలక్షణావస్థాపరిణామా వ్యాఖ్యాతాః
౩.౧౩. ఏతేన భూత-ఇన్ద్రియేషు ధర్మ-లక్షణ-అవస్థా-పరిణామా వ్యాఖ్యాతాః ॥ 3.13 ॥

ఏతేన త్రిధాభిహితేన చిత్తధర్మాదిపరిణామేన భూతేషు పృథివ్యాదిషు చక్షురాదీన్ద్రియేషు చ ధర్మిషు ధర్మలక్షణావస్థాపరిణామా వ్యాఖ్యాతా ద్రష్టవ్యాః । తత్ర మృద్రూపస్య ధర్మిణో ఘటాకారపరిణామో ధర్మపరిణామః । తస్యైవ ఘటస్య ధర్మస్యానాగతాధ్వపరిత్యాగేన వర్తమానాధ్వస్వీకారః తత్పరిత్యాగేనాతీతాధ్వపరిగ్రహో లక్షణపరిణామః । తస్యైవ ఘటస్య క్షణే క్షణే పరిణామోఽవస్థాపరిణామః । అతః ప్రతిక్షణం పరిణామినో హి భావా ఋతే చితిశక్తేరితి సజ్క్షేపః ॥ ౩.౧౩ ॥

ధర్మస్యాయం త్రివిధః పరిణామః; తద్ధర్మిణం దర్శయతి -

౩.౧౪. శాన్తోదితావ్యపదేశ్యధర్మానుపాతీ ధర్మీ
౩.౧౪. శాన్త-ఉదిత-అవ్యపదేశ్య-(ధర్మ-అనుపాతీ)ధర్మీ ॥ 3.14 ॥

శాన్తాః కృతవ్యాపారా అతీతాః, ఉదితా జలాహరణాదివ్యాపారావిష్టా వర్తమానాః, అవ్యపదేశ్యాః శక్తిరూపేణ మృదాదిషు ధర్మిషు స్థితా అనాగతాః । తానేతాన్ఘటీయన్త్రవదనిశమావర్తమ సోఽయమనుపాతీ ధర్మీ, యథా చూర్ణపిణ్డాద్యన్వితమృదాదిరిత్యర్థః ॥ ౩.౧౪ ॥

నన్వేకస్య ధర్మిణః పరిణామబహుత్వే కో హేతురిత్యత ఆహ -

౩.౧౫. క్రమాన్యత్వం పరిణామాన్యత్వే హేతుః
౩.౧౫. క్రమ-అన్యత్వం పరిణామ-అన్యత్వే హేతుః ॥ 3.15 ॥

మృది చూర్ణపిణ్డయోః పిణ్డఘటయోర్ఘటకపాలయోః పౌర్వాపర్యరూపక్రమస్యాన్యత్వం దృశ్యమానమేకస్యా ఏవ మృదః పరిణామానాం చూర్ణాదీనాం ధర్మాణామన్యత్వే హేతుర్జ్ఞాకస్య ఏవ మృదః పరిణామానాం చూర్ణాదీనాం ధర్మాణామన్యత్వే హేతుర్జ్ఞాపకః ।

మృది చూర్ణపిణ్డయో; పిణ్డఘటయోర్ఘటకపాలయోః పౌర్వాపర్యరూపక్రమస్యాన్యత్వం దృశ్యమానమేకస్యా ఏవ మృదః పరిణామానాం చూర్ణాదీనాం ధర్మాణామన్యత్వే హేతుర్జ్ఞాపకః ।
ఏవమనాగతవర్తమానాతీతాధ్వనాం క్రమాల్లక్షణపరిణామాన్యత్వం ధర్మాణాం జ్ఞేయమ్ ।
తథా క్షణపరమ్పరయా ఘటాదీనాం దుర్లక్షసూక్ష్మపరిణామక్రమేణావస్థాపరిణామాన్యత్వం బోధ్యమ్ ॥ ౩.౧౫ ॥

ఇత్థం సంయమలక్ష్యమభిధాయ అధునా ఆ పాదసమాప్తేః సంయమస్య తత్తద్విషయే వశీకారజ్ఞాపనాయ విభూతీరభిధాతుమాహ -

౩.౧౬. పరిణామత్రయసంయమాదతీతానాగతజ్ఞానం
౩.౧౬. పరిణామ-త్రయ-సంయమాదత్ అతీత-అనాగత-జ్ఞానమ్ ॥ 3.16 ॥

ధర్మిణ్యేతే ధర్మాః, తేష్వనాగతాదయ ఏతేఽధ్వానః, ఏతా అవస్థాః, ఇతి ధర్మలక్షణావస్థారూపపరిణా సంయమాద్యోగినోఽతీతానాగతవస్తుసాక్షాత్కారో భవతి । చిత్తసత్త్వం హి నిసర్గతః సర్వార్థప్రద్యోతనస్వభావం రజస్తమోమలప్రతిబన్ధస్య సంయమేన ప్రక్షయే సతి ప్రమాణమనపేక్ష్య సర్వం జానాతీతి భావః ॥ ౩.౧౬ ॥

౩.౧౭. శబ్దార్థప్రత్యయానామితరేతరాధ్యాసాత్సఙ్కరస్తత్ప్రవిభాగసంయమాత్సర్వభూతరుతజ్ఞాన
౩.౧౭. శబ్ద-అర్థ-ప్రత్యయానామ్-ఇతరేతర-అధ్యాసాత్ సఙ్కరః-తత్-ప్రవిభాగ-సంయమాత్-సర్వ-భూత-రుత-జ్ఞానమ్ ॥ 3.17 ॥

గౌరితి శబ్దో గౌరిత్యర్థో గౌరితి ప్రత్యయ ఇత్యాబాలపణ్డితం శబ్దార్థప్రత్యయానామితరేతరా-భేదాధ్యాసాత్సఙ్కరః ప్రసిద్ధః । తేషాం వర్ణవ్యఙ్గ్యం పదం పదవ్యఙ్గ్యం వాక్యం శక్త్యాదివృత్త్యా బోధకమితి శబ్దతత్త్వం; అర్థో ద్రవ్యాదిర్వాచ్యో లక్ష్యశ్చేత్యర్థతత్త్వం; శబ్దజన్యోఽర్థవిషయః ప్రత్యయ ఇతి జ్ఞానతత్త్వం; ఇతి యః ప్రవిభాగః శాస్త్రయుక్తిభ్యాం సిద్ధస్తస్మిన్సంయమాత్సర్వశబ్దాదివశీకారసూచకం సర్వభూతానాం పక్ష్యాదీనాం రుతజ్ఞానం భవతి, ఇమమర్థమేతే సఙ్గిరన్త ఇతి సంయమీ జానాతీత్యర్థః ॥ ౩.౧౭ ॥

౩.౧౮. సంస్కారసాక్షాత్కరణాత్పూర్వజాతిజ్ఞానం
౩.౧౮. సంస్కార-సాక్షాత్-కారణాత్-(పూర్వ-జాతి-జ్ఞానమ్)॥ 3.18 ॥

అనుభవక్లేశజాః స్మృతిక్లేశహేతవః, కర్మజాః సుఖదుఃఖహేతవః, ఇతి ద్వయే సంస్కారాశ్చిత్తధర్మాః పూర్వజన్మపరమ్పరాసఞ్చితాః సన్తి । తేషు శ్రుతేష్వనుమితేషు చ సంయమేన సాక్షాత్కృతేషు తద్ధేతుత్వేన స్వీయపరకీయపూర్వజన్మపరమ్పరాయాః సాక్షాత్కారో భవతి । న చ సంస్కారసంయమాత్కథం పూర్వజన్మసాక్షాత్కార ఇతి

శఙ్కనీయం; సానుబన్ధసంస్కారసంయమాదనుబన్ధత్వేన పూర్వజన్మసాక్షాత్కారోత్పత్తేః సమ్భవాదితి సమఞ్జసమ్ ॥ ౩.౧౮ ॥

సిద్ధ్యన్తరమాహ -

౩.౧౯. ప్రత్యయస్య పరచిత్తజ్ఞానం
౩.౧౯. ప్రత్యయస్య పర-చిత్త-జ్ఞానమ్ ॥ 3.19 ॥

ప్రత్యయస్య పరచిత్తస్య సంయమాత్తత్సాక్షాత్కారో భవతీత్యర్థః ॥ ౩.౧౯ ॥

నను సంస్కారసాక్షాత్కారాత్తదనుబన్ధసాక్షాత్కారవత్కిం పరచిత్తసాక్షాత్కారాదాలమ్బనజ్ఞానం భవతి ? నేత్యాహ -

౩.౨౦. న చ తత్సాలమ్బనం తస్యావిషయీభూతత్వాత్
౩.౨౦. న చ తత్-సాలమ్బనం తస్య-(అవిషయీ-భూతత్వాత్)॥ 3.20 ॥

పరచిత్తమాత్రం సాక్షాత్క్రియతే; సాలమ్బనం సవిషయం తు న సాక్షాత్క్రియతే, తస్యాలమ్బనస్యాజ్ఞాతత్వాత్ । న హి లిఙ్గాదినాజ్ఞాతే సంయమప్రవృత్తిః సమస్తి । యది పరచిత్తం జ్ఞాత్వా సంయమేన సాక్షాత్కృత్యాస్యేదానీం కిమాలమ్బనమితి స్వచిత్తం ప్రణిధత్తే, తదా తత్కాలీనమాలమ్బనం జానాతి । రాగాదివృత్తయస్తు చిత్తాభేదాత్సదా సాక్షాత్క్రియన్త ఇతి విశేషః ॥ ౩.౨౦ ॥

సిద్ధ్యన్తరమాహ -

౩.౨౧. కాయరూపసంయమాత్తద్గ్రాహ్యశక్తిస్తమ్భే చక్షుఃప్రకాశాసమ్ప్రయోగేఽన్తర్ధానం
౩.౨౧. కాయ-రూప-సంయమాత్-తద్-గ్రాహ్య-శక్తి-స్తమ్భే చక్షుః-ప్రకాశ-అసమ్ప్రయోగే-అన్తర్ధానమ్ ॥ 3.21 ॥

కాయస్య చాక్షుషతాప్రయోజకం యద్రూపమస్తి తస్మిన్సంయమాత్తస్య రూపస్య పరచక్షుర్గ్రాహ్యతానుకూలాయాః శక్తేః స్తమ్భే ప్రతిబన్ధే సతి పరచాక్షుషజ్ఞానావిషయత్వే జాతే, అన్తర్ధానం యోగిదేహస్యాచాక్షుషత్వం యథాకామం సిధ్యతీత్యర్థః ॥ ౩.౨౧ ॥

ఉక్తమన్యత్రాతిదిశతి -

౩.౨౨. ఏతేన శబ్దాద్యన్తర్ధానముక్తం
౩.౨౨. ఏతేన శబ్ద-ఆది-అన్తర్ధానమ్-ఉక్తమ్ ॥ 3.22 ॥

ఏతేన స్వీయశబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధానాం సంయమాచ్ఛ్రోత్రాద్యగ్రాహ్యత్వసిద్ధిరుక్తా భవతీతి వేదితవ్యమ్ ॥ ౩.౨౨ ॥

౩.౨౩. సోపక్రమం నిరుపక్రమం చ కర్మ తత్సంయమాదపరాన్తజ్ఞానం
౩.౨౩. సోపక్రమం నిరుపక్రమం చ కర్మ తత్-సంయమాత్-అపరాన్త-జ్ఞానమ్ ॥ 3.23 ॥

సోపక్రమం శీఘ్రవిపాకం కర్మ, నిరుపక్రమం చ చిరవిపాకం కర్మ యత్, తత్రోభయత్ర సంయమేన సాక్షాత్కారాత్తద్విపాకస్యాయుషోఽపరాన్తోఽవసానం, తస్య జ్ఞానమముష్మిన్దేశేఽముకకాలే మమ కాయవియోగ ఇతి సాక్షాత్కారో భవతి ॥ ౩.౨౩ ॥

ప్రసఙ్గాత్సాధారణం మరణసూచకమాహ -

౩.౨౪. అరిష్టేభ్యో వా
౩.౨౪ అరిష్టేభ్యః వా ॥ 3.24 ॥

అరివత్త్రాసయన్తీత్యరిష్టాని త్రివిధాన్యాధ్యాత్మికాదీని మరణలిఙ్గాని, తేభ్యో వా మరణజ్ఞానం భవత్యయోగినోఽపీత్యర్థః ॥ ౩.౨౪ ॥

౩.౨౫. మైత్ర్యాదిషు బలాని
౩.౨౫. మైత్రీ-ఆదిషు బలాని ॥ 3.25 ॥

మైత్ర్యాదిషు సంయమేన తేషాం బలాని వీర్యాణి భవన్తి, యైర్యోగీ ప్రాణిమాత్రస్య సుఖకరః సుహృద్భవతి, దుఃఖాదుద్ధర్తా భవతి । ఉపేక్షా త్వౌదాసీన్యమాత్రమ్ । న తస్య బలం కిఞ్చిత్సమస్తి, సంయమాభావాదిత్యర్థః ॥ ౩.౨౫ ॥

౩.౨౬. బలేషు హస్తిబలాదీని
౩.౨౬. బలేషు హస్తి-బలాదీని ॥ 3.26 ॥

హస్తిహనుమదాదీనాం బలేషు తద్భావేన సంయమాత్తాని బలాని యోగినః ప్రాదుర్భవన్తి, చిత్తస్య స్వతః సర్వసామర్థ్యాదిత్యర్థః ॥ ౩.౨౬ ॥

౩.౨౭. ప్రవృత్త్యాలోకన్యాసాత్సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టజ్ఞానం
౩.౨౭. ప్రవృత్తి-ఆలోక-న్యాసాత్-సూక్ష్మ-వ్యవహిత-విప్రకృష్ట-జ్ఞానమ్ ॥ 3.27 ॥

జ్యోతిష్మతీ ప్రవృత్తిరధస్తాదభిహితా । తస్యా యోఽయమాలోకో జ్యోతిరాలమ్బనం నిర్మలబుద్ధిసత్త్వం తస్య సూక్ష్మే పరమాణ్వాదౌ భూమివ్యవహితే నిధ్యాదౌ విప్రకృష్టే మేర్వన్తర్వర్తిరసాయనాదౌ చ న్యాసాత్ప్రక్షేపాత్తేషాం జ్ఞానం సాక్షాత్కారో భవతి; సౌరాలోకసమ్ప్రయోగాత్కూటాదిసాక్షాత్కారవదిత్యర్థః ॥ ౩.౨౭ ॥

౩.౨౮. భువనజ్ఞానం సూర్యే సంయమాత్
౩.౨౮. భువన-జ్ఞానం సూర్యే సంయమాత్ ॥ 3.28 ॥

సుషుమ్నాదిసహస్రమయూఖమాలిని దివి ద్యోతమానే మార్తణ్డమణ్డలే సంయమాద్ద్రశ్యాభిన్నం చిత్తం చతుర్దశ భువనాని సాక్షాత్కరోతీత్యర్థః । అయమేవ సకలభువనసాక్షాత్కారోఽస్మిఞ్శాస్త్రే మధుమతీ సిద్ధిరిత్యుచ్యతే ॥ ౩.౨౮ ॥

౩.౨౯. చన్ద్రే తారకావ్యూహజ్ఞానం

౩.౨౯. చన్ద్రే తారకా-వ్యూహ-జ్ఞానమ్ ॥ 3.29 ॥

౩.౨౯. చన్ద్రే తారా-వ్యూహ-జ్ఞానమ్ ॥ 3.29 ॥

నక్షత్రపతౌ తుషారకరబిమ్బే సంయమాన్నక్షత్రాణాం సన్నివేశవిశేషం సాక్షాత్కరోతి । సూర్యస్య నక్షత్రాభిభావకత్వాత్తత్రసంయమాత్తత్సాక్షాత్కారో న భవతీతి భావః ॥ ౩.౨౯ ॥

౩.౩౦. ధ్రువే తద్గతిజ్ఞానం
౩.౩౦. ధ్రువే తద్ (తత్)-గతి-జ్ఞానమ్ ॥ 3.30 ॥

ధ్రువే సంయమాత్తాసాం తారకాణాం గతిం జానాతి - అసౌ తారకామునా గ్రహేణ సాకమనయా సృత్యైతావన్తమనేహసం గచ్ఛతీతి ॥ ౩.౩౦ ॥

ఇత్థం బాహ్యసిద్ధీరభిధాయ అధునాధ్యాత్మికసిద్ధీరభిధాతుమాహ -

౩.౩౧. నాభిచక్రే కాయవ్యూహజ్ఞానం
౩.౩౧. (నాభి-చక్రే)కాయ-వ్యూహ-జ్ఞానమ్ ॥ 3.31 ॥

కాయస్య మధ్యభాగే యన్నాభిచక్రం మణిపూరకాఖ్యం దశదలం, తస్మిన్సంయమాద్దేహస్య వాతపిత్తాదిసన్నివేశవిశేషం జానాతీత్యర్థః ॥ ౩.౩౧ ॥

౩.౩౨. కణ్ఠకూపే క్షుత్పిపాసానివృత్తిః
౩.౩౨. కణ్ఠ-కూపే క్షుత్-పిపాసా-నివృత్తిః ॥ 3.32 ॥

జిహ్వాతన్తోరధస్తాత్కణ్ఠస్య కూపాకారః ప్రదేశోఽస్తి, యత్ర ప్రాణాదేః సఙ్ఘర్షణాత్క్షుత్పిపాసే భవతః । తత్ర సంయమాత్తన్నివృత్తిర్భవతీత్యర్థః ॥ ౩.౩౨ ॥

౩.౩౩. కూర్మనాడ్యాం స్థైర్యం
౩.౩౩. (కూర్మ-నాడ్యామ్)స్థైర్యమ్ ॥ 3.33 ॥

కణ్ఠకూపాదధస్తాద్వక్షసి కూర్మాకారా కాచిన్నాడ్యస్తి । తత్ర సంయమాత్తత్ప్రవిష్టస్య చిత్తస్య స్థైర్యం సిధ్యతీత్యర్థః ॥ ౩.౩౩ ॥

౩.౩౪. మూర్ధజ్యోతిషి సిద్ధదర్శనం

౩.౩౪. (మూర్ధ-జ్యోతిషి)(సిద్ధ-దర్శనమ్)॥ 3.34 ॥

శిరఃకపాలయోశ్ఛిద్రం బ్రహ్మరన్ధ్రాఖ్యం సుషుమ్నాయోగాద్భాస్వరం మూర్ధజ్యోతిః । తత్ర సంయమాత్తేన నిఃసృతా దేహస్థా చిత్తమణిప్రభా సిద్ధానదృశ్యానపి పశ్యతీత్యర్థః ॥ ౩.౩౪ ॥

౩.౩౫. ప్రాతిభాద్వా సర్వం
౩.౩౫. ప్రాతిభాత్-వా సర్వమ్ ॥ 3.35 ॥

వివేకఖ్యాతిర్హి ప్రసఙ్ఖ్యానం సంసారతారకమ్ । తదర్థం సంయమే క్రియమాణే ప్రసఙ్ఖ్యానోదయసూచకం ప్రతిభయా ఊహమాత్రేణ జాతం ప్రాతిభం జ్ఞానం భవతి । తస్మాద్వా యోగీ సర్వం జానాతి । యథా సూర్యోదయసూచకారుణప్రభయా సర్వం లోకః పశ్యతి, తద్వదిత్యర్థః ॥ ౩.౩౫ ॥

౩.౩౬. హృదయే చిత్తసంవిత్
౩.౩౬. హృదయే (చిత్త-సంవిత్)॥ 3.36 ॥

అధోముఖే హృత్పద్మే చిత్తస్థానే సంయమాత్సవాసనచిత్తస్య సంవిద్భవతీత్యర్థః ॥ ౩.౩౬ ॥

౩.౩౭. సత్త్వపురుషయోరత్యన్తాసఙ్కీర్ణయోః ప్రత్యయావిశేషో భోగః పరార్థత్వాత్స్వార్థసంయమాత
౩.౩౭. సత్త్వ-పురుషయోః-అత్యన్త-అసఙ్కీర్ణయోః ప్రత్యయ-అవిశేషః భోగః పరార్థత్వాత్-స్వార్థ-సంయమాత్-(పురుష-జ్ఞానమ్)॥ 3.37 ॥

బుద్ధ్యాత్మనోర్భోగ్యభోక్తృత్వేనాత్యన్తభిన్నయోర్యః ప్రత్యయావిశేషో బుద్ధిపరిణామైః సుఖదుఃఖమోహప్రత్యయైః పురుషస్య ప్రతిబిమ్బగ్రాహిభిరవిశేషః సారూప్యం ప్రతిబిమ్బద్వారా యః సుఖాద్యారోపః, స భోగో బుద్ధిస్థో దృశ్యత్వాత్పరార్థః పురుషస్య భోక్తుః శేషభూతః । తస్మాత్పరార్థాద్భోగాజ్జడాదన్యశ్చిత్స్వభావః స్వార్థోఽనన్యశేషః పురుషః । తత్ర సంయమాత్పురుషస్య సాక్షాత్కారో భవతి । తం సాక్షాత్కారమపి పురుషో జానాతి । న పునర్జ్ఞాతా జ్ఞేయః, జ్ఞాతృజ్ఞేయత్వయోరత్యన్తవిరోధాదితి భావః ॥ ౩.౩౭ ॥

అధునాస్యైవ సంయమస్య పురుషసాక్షాత్కారాత్ప్రాగ్భవాః సిద్ధీరుపదర్శయతి -

౩.౩౮. తతః ప్రాతిభశ్రావణవేదనాదర్శాస్వాదవార్తా జాయన్తే

౩.౩౮. తతః ప్రాతిభ-శ్రావణ-వేదనా-ఆదర్శ-ఆస్వాద-వార్తా జాయన్తే ॥ 3.38 ॥

౩.౩౮. తతః ప్రాతిభః-శ్రావణ-వేదనా-ఆదర్శ-ఆస్వాద-వార్తా జాయన్తే ॥ 3.38 ॥

దివ్యశబ్దగ్రాహకం శ్రోత్రం యదాస్య యోగినో భవతి తదా తస్య శ్రోత్రస్య శ్రావణమితి తాన్త్రికీ సంజ్ఞా భవతి । ఏవం ఘ్రాణస్య వార్త్తేతి సంజ్ఞేత్యాద్యూహ్యమ్ ॥ ౩.౩౮ ॥

తర్హ్యయం యోగీ కృతకృత్యః; కిం తస్య కార్యమస్తీత్యాశఙ్కమానం ప్రత్యాహ -

౩.౩౯. తే సమాధావుపసర్గా వ్యుత్థానే సిద్ధయః

౩.౩౯. తే సమాధౌ-ఉపసర్గాః వ్యుత్థానే సిద్ధయః ॥ 3.39 ॥

తే ప్రాతిభాదయః సమాధావపవర్గఫలే ఉపసర్గా విఘ్నా భవన్తి । అతో మోక్షమాకాఙ్క్షతా తే తావదుపేక్షణీయాః । యది తత్రాపేక్షా స్యాత్తదా మోక్షాద్భ్రష్టః కథం కృతకృత్యతామియాత్ ? న హ్యాత్మప్రత్యయమన్తరేణ కృతకృత్యతా సమస్తి । న చైతే స్వాత్మజ్ఞానం ఉపకుర్వన్తి । అపి తు వ్యుత్థానే సిద్ధయో భవన్తి । ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తం - "ద్రవ్యమన్త్రక్రియాకాలశక్తయః సాధు సిద్ధిదాః । పరమాత్మపదప్రాప్తౌ నోపకుర్వన్తి కాశ్చన ॥ సర్వేచ్ఛాలాభసంశాన్తావాత్మలాభోదయో హి యః । స కథం సిద్ధివాఞ్ఛాయాం మగ్నచిత్తేన లభ్యతే" ఇతి ॥ ౩.౩౯ ॥

తదేవం సంయమస్య సాక్షాత్కారరూపాత్మదర్శనాన్తాం విభూతిమభిధాయ అథ క్రియారూపమాహ -

౩.౪౦. బన్ధకారణశైథిల్యాత్ప్రచారసంవేదనాచ్చ చిత్తస్య పరశరీరావేశః

౩.౪౦. బన్ధ-కారణ-శైథిల్యాత్-ప్రచార-సంవేదనాత్-చ చిత్తస్య (పర-శరీర-ఆవేశః)॥ 3.40 ॥

సర్వత్రవ్యాప్తిశీలస్య చిత్తస్య స్వశరీరమాత్రే సఙ్కోచేన స్థితిర్బన్ధః । తస్య కారణం ధర్మాధర్మౌ । తయోః సంయమేన యచ్ఛైథిల్యం భవతి; ప్రచరత్యనేన చిత్తమితి ప్రచారో నాడిసఙ్ఘః, తస్యాపి సంయమేన యద్వేదనం సాక్షాత్కారో భవతి; తాభ్యాం చిత్తస్య పరకాయే మృతే జీవతి వా ప్రవేశో భవతి । చిత్తమన్విన్ద్రియాణ్యపి విశన్తి మక్షికా మధుకరరాజమివేత్యర్థః ॥ ౩.౪౦ ॥

౩.౪౧. ఉదానజయాజ్జలపఙ్కకణ్టకాదిష్వసఙ్గ ఉత్క్రాన్తిశ్చ

౩.౪౧. ఉదాన-జయాత్-జల-పఙ్క-కణ్టక-ఆదిషు-అసఙ్గ ఉత్క్రాన్తిః చ ॥ 3.41 ॥

సమస్తేన్ద్రియాణాం యుగపత్తూలజ్వాలావదుత్పన్నా యా వృత్తిర్జీవశబ్దవాచ్యా, సా క్రియాభేదేన ప్రాణాపానాదిసంజ్ఞాభిర్వ్యపదిశ్యతే । తత్రోదానస్య ఆ నాసాగ్రాదా శిరోవృత్తేః సంయమేన జయాజ్జలాదిష్వసక్తో యోగీ లఘుత్వాదుపరి గచ్ఛతి, స్వేచ్ఛయా మరణం చ లభత ఇత్యర్థః ॥ ౩.౪౧ ॥

౩.౪౨. సమానజయాజ్జ్వలనం
౩.౪౨. సమాన-జయాత్- జ్వలనమ్ ॥ 3.42 ॥

ఆ హృదయాదానాభి స్థితః సమానః । తస్య వశీకారాన్నాభినికటస్థాగ్నేర్జ్వలనం భవతి । యేనాసౌ యోగీ జ్వలన్నివ దృశ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౩.౪౨ ॥

౩.౪౩. శ్రోత్రాకాశయోః సమ్బన్ధసంయమాద్దివ్యం శ్రోత్రం
౩.౪౩. శ్రోత్ర-ఆకాశయోః సమ్బన్ధ-సంయమాత్-దివ్యం శ్రోత్రమ్ ॥ 3.43 ॥

ఆహఙ్కారికస్యాపి శ్రోత్రస్యాకాశేనాధారాధేయభావః సమ్బన్ధోఽస్తి । తత్ర సంయమాద్దివ్యం శ్రోత్రేన్ద్రియం భవతి । తేన దివ్యశబ్దాన్యుగపజ్జానాతీత్యర్థః ॥ ౩.౪౩ ॥

౩.౪౪. కాయాకాశయోః సమ్బన్ధసంయమాల్లఘుతూలసమాపత్తేశ్చాకాశగమనం
౩.౪౪. కాయ-ఆకాశయోః సమ్బన్ధ-సంయమాత్-లఘు-తూల-సమాపత్తేః-చ-ఆకాశ-గమనమ్ ॥ 3.44 ॥

తయోః సంయోగం జిత్వా లఘుతూలాదౌ వా తద్భావేన సమాధినా లఘుకాయో భూత్వా ఆకాశే విహరతి, తత ఊర్ణాతన్తుషు, పశ్చాన్మార్తణ్డమయూఖేషు, తతో యథేచ్ఛం గగనే గచ్ఛతీత్యర్థః ॥ ౩.౪౪ ॥

౩.౪౫. బహిరకల్పితా వృత్తిర్మహావిదేహా తతః ప్రకాశావరణక్షయః
౩.౪౫. బహిః-అకల్పితా వృత్తిః-(మహా-విదేహా)తతః ప్రకాశ-ఆవరణ-క్షయః ॥ 3.45 ॥

శరీరేఽహమ్భావే సతి మనసో యా బహిర్వృత్తిః సా కల్పితా విదేహాఖ్యా । యదా దేహేఽహమ్భావపరిత్యాగే సతి స్వత ఏవ యా మనసో బహిర్వృత్తిః సేయమకల్పితా మహావిదేహాఖ్యా । తత్ర సంయమాత్ప్రకాశశీలస్య చిత్తస్య క్లేశాదిమలాః సర్వే క్షీయన్త ఇత్యర్థః ॥ ౩.౪౫ ॥

౩.౪౬. స్థూలస్వరూపసూక్ష్మాన్వయార్థవత్త్వసంయమాద్భూతజయః
౩.౪౬. స్థూల-స్వరూప-సూక్ష్మ-అన్వయ-అర్థవత్త్వ-సంయమాద్ (భూత-జయః)॥ 3.46 ॥

స్థూలం చ స్వరూపం చ సూక్ష్మం చాన్వయశ్చార్థవత్త్వం చ పఞ్చైతాని పఞ్చభూతానాం రూపాణి ।
తత్ర క్రమేణైకైకన్యూనైః శబ్దాదిగుణైర్వ్యక్తం పరిదృశ్యమానం స్థూలమ్ ।
క్రమేణ కాఠిన్యస్నేహౌష్ణ్యప్రేరణాసర్వగతత్వలక్షణ స్వరూపమ్ ।
పఞ్చ తన్మాత్రాణి సూక్ష్మమ్ । స్వకార్యం కారణత్వేనాన్వేతీత్యన్వయో గుణత్రయమ్ ।

భోగాపవర్గజ్ఞానసామర్థ్యం గుణనిష్ఠమర్థవత్త్వమ్ ।
తేషు పఞ్చరూపేషు స్థూలాదిక్రమేణ సంయమాద్భూతాని యోగిసఙ్కల్పానుసారీణి భవన్తి ధేనవో వత్సానుసారిణ్య ఇవేత్యర్థః ॥ ౩.౪౬ ॥

నన్వస్తు భూతజయః; కిం తత ఇత్యత్రాహ -

౩.౪౭. తతోఽణిమాదిప్రాదుర్భావః కాయసమ్పత్తద్ధర్మానభిఘాతశ్చ
౩.౪౭. తతః-(అణిమా-ఆది)-ప్రాదుర్భావః (కాయ-సమ్పత్)-తద్-ధర్మ-అనభిఘాతః-చ ॥ 3.47 ॥

తతో భూతజయాద్యోగినోఽణిమాద్యష్టమహాసిద్ధయః ప్రాదుర్భవన్తి । పరమాణుతుల్యత్వమణిమా । విభుత్వం మహిమా । తూలపిణ్డవల్లఘుత్వం లఘిమా । మేరువద్గురుత్వం గరిమా । అఙ్గుల్యా చన్ద్రస్పర్శనం ప్రాప్తిః । సత్యసఙ్కల్పత్వం ప్రాకామ్యమ్ । భూతనియన్తృత్వం వశిత్వమ్ । భూతస్రష్టృత్వమీశితృత్వమ్ । ఇత్యష్టైశ్వర్యాణి । అత్ర ప్రాప్త్యన్తాని స్థూలసంయమాత్సిధ్యన్తి । స్వరూపసంయమాత్ప్రాకామ్యమ్ । అవశిష్టమవశిష్టత్రయసంయమాదితి విభాగః । కాయసమ్పద్వక్ష్యమాణలక్షణా, తద్ధర్మైస్తస్య కాఠిన్యాదిభూతధర్మైరనభిఘాతశ్చ యోగినో భూతజయాత్సిధ్యతీత్యర్థః ॥ ౩.౪౭ ॥

కాయసమ్పదం వ్యాఖ్యాతుమాహ -

౩.౪౮. రూపలావణ్యబలవజ్రసంహననత్వాని కాయసమ్పత్
౩.౪౮. రూప-లావణ్య-బల-వజ్ర-సంహననత్వాని (కాయ-సమ్పత్)॥ 3.48 ॥

చక్షుఃప్రియం రూపమ్ । సర్వాఙ్గసౌన్దర్యం లావణ్యమ్ । వీర్యం బలమ్ । వజ్రస్యేవ సంహననమవయవవ్యూహో యస్య తద్భావో వజ్రసంహననత్వం; తచ్చ హనుమతి ప్రసిద్ధమ్ ॥ ౩.౪౮ ॥

ఇత్థం ససాధనఫలం భూతజయమభిధాయ సోపాయఫలమిన్ద్రియజయమభిధాతుమాహ -

౩.౪౯. గ్రహణస్వరూపాస్మితాన్వయార్థవత్త్వసంయమాదిన్ద్రియజయః
౩.౪౯. గ్రహణ-స్వరూప-అస్మితా-అన్వయ-అర్థవత్త్వ-సంయమాద్-(ఇన్ద్రియ-జయః)॥ 3.49 ॥

గ్రహణం స్వస్వరూపమస్మితాన్వయోఽర్థవత్త్వం చ పఞ్చైతాని శ్రోత్రాదిపఞ్చేన్ద్రియాణాం రూపాణి । తత్ర శబ్దాదిగోచరా వృత్తయో గ్రహణమ్ । స్వరూపం ప్రకాశకత్వమ్ । అస్మితా

సాత్త్వికాహఙ్కారః । అన్వయార్థవత్త్వే వ్యాఖ్యాతే । తేషు పఞ్చస్విన్ద్రియరూపేషు సంయమాదిన్ద్రియజయో భవతీత్యర్థః ॥ ౩.౪౯ ॥

తతః కిం ? అత ఆహ -

౩.౫౦. తతో మనోజవిత్వం వికరణభావః ప్రధానజయశ్చ
౩.౫౦. తతః మనోజవిత్వం (వికరణ-భావః)ప్రధాన-జయః-చ ॥ 3.50 ॥

మనోజవిత్వం కాయస్య మనోవదనుత్తమో గతిలాభః। వికరణభావః కాయనిరపేక్షాణామిన్ద్రియాణా వృత్తిలాభః । ప్రధానజయః ప్రకృతివికారేషు వశిత్వమ్ । ఏతాః సిద్ధయః కరణపఞ్చకస్వరూపజయాద్యోగినః ప్రాదుర్భవన్తీత్యర్థః । ఏతా అణిమాద్యాః ప్రధానజయాన్తాః సిద్ధయోఽస్మిఞ్శాస్త్రే మధుప్రతీకాః సఙ్గీయన్తే । యథా మధున ఏకదేశోఽపి స్వదతే తథా ప్రత్యేకమేతాః సిద్ధయః స్వదన్త ఇతి మధుప్రతీకాః, మధుతుల్యా ఇత్యర్థః ॥ ౫౦ ॥

సంయమాది
ఇత్థం సంయమాచ్ఛ్రద్ధాద్వారా వివేకఖ్యాత్యర్థా జ్ఞానక్రియాసిద్ధీరభిధాయ అధునా వివేకఖ్యాతేరవాన్తరసిద్ధీరభిధాతుమాహ -

౩.౫౧. సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రస్య సర్వభావాధిష్ఠాతృత్వం సర్వజ్ఞాతృత్వం చ
౩.౫౧. సత్త్వ-పురుష-అన్యతా-(ఖ్యాతి-మాత్రస్య)(సర్వ-భావ-అధిష్ఠాతృత్వమ్)(సర్వ-జ్ఞాతృత్వమ్)చ ॥ 3.51 ॥

పూర్వోదీరితస్వార్థసంయమేన నిరస్తరజస్తమోమలస్య చిత్తస్య జయే వశీకారసంజ్ఞారూపా పరవైరాగ్యే స్థితస్య సత్త్వపురుషయోర్వివేకఖ్యాతిః సముత్పద్యతే । తన్మాత్రస్య తన్నిష్ఠస్య యోగినః సర్వభావాధిష్ఠాతృత్వం సర్వేషాం వ్యవసాయవ్యవసేయాత్మకానాం గుణపరిణామరూపాణాం స్వామివదాక్రమణమ్ । సర్వజ్ఞాతృత్వం తేషామేవ శాన్తోదితావ్యపదేశ్యధర్మిత్వేన స్థితానాం వివేకజ్ఞానం చ సిధ్యతి । ఏషా విశోకా నామ సిద్ధిః ॥ ౩.౫౧ ॥

అధునా వివేకఖ్యాతేర్ముఖ్యాం సిద్ధిమభిధాతుమాహ -

౩.౫౨. తద్వైరాగ్యాదపి దోషబీజక్షయే కైవల్యం
౩.౫౨. తద్-వైరాగ్యాత్-అపి (దోష-బీజ)-క్షయే కైవల్యమ్ ॥ 3.52 ॥

తస్యాం విశోకాయాం సిద్ధౌ వైరాగ్యాత్తద్ధేతుభూతవివేకఖ్యాతావపి పరం వైరాగ్యం భవతి । తతః సర్వప్రతిపత్త్యస్తమయే పరం వైరాగ్యమాశ్రితస్య పురుషధౌరేయస్య

క్లేశబీజాని దగ్ధశాలికల్పాని మనసా సార్ధం ప్రత్యస్తం గచ్ఛన్తి । ప్రక్షీణేషు తేషు దృఢభూమావసమ్ప్రజ్ఞాతపదవేదనీయే సంస్కారశేషతావ్యపదేశ్యే నిర్బీజసమాధౌ లబ్ధే, శుద్ధాయాశ్చితిశక్తేః స్వరూపప్రతిష్ఠారూపం కైవల్యం సిధ్యతీత్యర్థః । ఇయం సంస్కారశేషాఖ్యా సిద్ధిః ॥ ౩.౫౨ ॥

అధునాత్రాన్తరాయోత్పత్తౌ తన్నిరాకరణకారణమాహ -

౩.౫౩. స్థాన్యుపమన్త్రణే సఙ్గస్మయాకరణం పునరనిష్టప్రసఙ్గాత్

౩.౫౩. స్థాని-ఉపమన్త్రణే సఙ్గ-స్మయ-అకరణం పునః-అనిష్ట-ప్రసఙ్గాత్ ॥ 3.53 ॥

౩.౫౩. స్థాని-ఉపనిమన్త్రణే సఙ్గస్మయాకరణం పునరనిష్టప్రసఙ్గాత్ ॥ 3.53 ॥

చత్వారః ఖల్వమీ యోగినః ప్రథమకల్పికో మధుభూమికః ప్రజ్ఞాజ్యోతిరతిక్రాన్తభావనీయశ్చేతి । తత్రాద్యః సంయమే ప్రవృత్తిమాత్రో న కిఞ్చిజ్జానాతి । సంయమేన భూతేన్ద్రియాణి సాక్షాత్కృత్య తజ్జిగీషుర్ద్వితీయః । భూతేన్ద్రియజయీ పురుషమాచిఖ్యాసుస్తృతీయః । సమ్ప్రాప్తపురుషఖ్యాతౌ పరవైరాగ్యసమ్పన్నశ్చతుర్థః । సోఽసౌ భగవాన్మహానుభావో జీవన్ముక్తో విఘ్నశఙ్కాకలఙ్కశూన్యః । తృతీయో జితభూతేన్ద్రియత్వాన్మహేన్ద్రాదిభిరక్షోభ్యః । ఆద్యస్తు దేవనిమన్త్రణాయోగ్యః । అతః పరిశేషాద్ద్వితీయః స్థానిభిః శక్రాదిభిః శక్యతే ప్రార్థయితుం - "భో యోగిన్, ఇహాస్యతామ్ । స్వర్గాదిస్థానే రమ్యతామ్ । కమనీయేయం కన్యా । దివ్యోఽయం భోగః । రసాయనమిదం జరామృత్యునివారణమ్ । ఇదం కామగం యానమ్" ఇతి । ఏవం ప్రార్థనే సఙ్గ ఆసక్తిః, "అహో మమ యోగప్రభావః" ఇతి స్మయశ్చ న కర్తవ్యః; కిం త్విత్థం తత్ర దోషం భావయేత్ - "ఘోరేషు సంసారాఙ్గారేష్వహం పాపచ్యమానః కథఞ్చిత్క్లేశాదిధ్వాన్తధ్వంసకం యోగప్రదీపమలభే । తస్యైతే తృష్ణాయోనయో విషయవాయవః ప్రతిపక్షాః । స ఖల్వహం లబ్ధాలోకః కథమేతైర్వఞ్చితః పునః పునః ప్రదీప్తస్య సంసారహుతభుజః స్వాత్మానమిన్ధనీకుర్యాం ? అతః స్వస్తి వః స్వప్నసమేభ్యః కృపణజనప్రార్థనీయేభ్యో విషయేభ్యః" ఇతి । ఏవం నిశ్చితమతిః పురుషధౌరేయః సమాధిం భావయేత్ । యది తత్ర సఙ్గస్మయౌ భవేతాం, తదాస్య యోగభ్రష్టస్య పునరనిష్టం ప్రసజ్జేత । తస్మాత్సఙ్గస్మయయోరకరణం కైవల్యాన్తరాయనివారణకారణమిత్యర్థః ॥ ౩.౫౩ ॥

అథస్తాత్స్వార్థసంయమాత్పురుషజ్ఞానం భవతీత్యభిహితమ్ । అధునా తదేవాన్యసంయమాత్తావదభి
-

౩.౫౪. క్షణతత్క్రమయోః సంయమాద్వివేకజం జ్ఞానం

౩.౫౪. (క్షణ-తత్క్రమయోః)సంయమాత్-వివేకజం జ్ఞానమ్ ॥ 3.54 ॥

అభేద్యః కాలవిభాగః సత్యః క్షణః । అన్యే తు ముహూర్తాదయః కాలవిభాగాః క్షణసమూహరూపా అసత్యాః । న హి క్షణానాం సమూహో వస్తుసన్ । తత్రాయమస్మాత్పూర్వః క్షణః అయముత్తరః క్షణ ఇతి క్షణానాం తేషాం క్రమస్య పౌర్వాపర్యస్య చ సంయమాదతిసూక్ష్మాణాం భేదసాక్షాత్కారో వివేకో భవతి । తేన యుగపద్వ్యయదాదిపురుషాన్తసాక్షాత్కారో జాయత ఇత్యర్థః ॥ 3.౫౪ ॥

అధునాస్య సాక్షాత్కారస్య సూక్ష్మం విషయవిశేషమభిధాతుమాహ -

3.౫౫. జాతిలక్షణదేశైరన్యతానవచ్ఛేదాత్ తుల్యయోస్తతః ప్రతిపత్తిః
3.౫౫. (జాతి-లక్షణ-దేశై)-(అన్యతా-అనవచ్ఛేదాత్)తుల్యయోః-తతః ప్రతిపత్తిః ॥ 3.55 ॥

లోకే హి భావానాం త్రయో భేదనిశ్చయహేతవః । తత్ర దేశేన లక్షణేన చ తుల్యయోర్గోగవయయోర్జాత్యా భేదధీః । దేశజాతిభ్యాం తుల్యయోర్గవోః కృష్ణశ్వేతాదిలక్షణేన భేదధీః । జాతిలక్షణాభ్యాం తుల్యయోరామలకయోః పూర్వోత్తరాదిదేశభేదాద్భేదనిశ్చయః । యదా పునర్యోగినో జ్ఞానపరీక్షార్థం కేనచిత్పూర్వదేశస్థమామలకముత్తరామలకదేశే విన్యస్యోత్తరామలకమన్యవ్యాసక్తే యోగిన్యపహృతం, తయోరామలకయోరామలకత్వజాత్యా రూపపరిమాణాదిలక్షణేన దేశేన చ తుల్యయోర్జాత్యాదిభిరన్యతాయా అనవచ్ఛేదాదనిశ్చయాత్తతస్త
భవతీత్యర్థః ॥ 3.౫౫ ॥

ఇత్థం వివేకజ్ఞానస్య విషయవిశేషమభిధాయ అధునా తస్య సప్రకారం విషయసామాన్యమభిధాతుమా
-

3.౫౬. తారకం సర్వవిషయం సర్వథావిషయమక్రమం చేతి వివేకజం జ్ఞానం
3.౫౬. తారకం (సర్వ-విషయమ్)(సర్వథా-విషయమ్)-అక్రమం చ-ఇతి వివేకజం జ్ఞానమ్ ॥ 3.56 ॥

క్షణసంయమజం జ్ఞానం సర్వవస్తుస్వరూపవిషయం సర్వథా సర్వప్రకారవిషయం పురుషతత్త్వావగాహిత్వాత్సంసారసాగరం తారయతీతి తారకసంజ్ఞం అక్రమం యుగపదేవ కరతలామలకవత్సర్వసమూహాలమ్బనమిత్యర్థః ॥ 3.౫౬ ॥

అధునా తస్య వివేకజ్ఞానస్య ఫలం దర్శయితుమాహ -

3.౫౭. సత్త్వపురుషయోః శుద్ధిసామ్యే కైవల్యం
3.౫౭. సత్త్వ-పురుషయోః శుద్ధి-సామ్యే కైవల్యం (ఇతి) ॥ 3.57 ॥

నిరస్తసమస్తరజస్తమోమలస్య బుద్ధిసత్త్వస్య వివేకఖ్యాత్యా సంస్కారశేషస్య సర్వవృత్తిశూన్యత్వం శుద్ధిః । పురుషస్యాపి నిత్యశుద్ధస్య తదా కల్పితభోగశూన్యత్వం శుద్ధిః । ఏవం చ తయోః శుద్ధిసామ్యే సతి కైవల్యం పురుషఖ్యాత్యుత్పన్నపరవైరాగ్యేణ సకలవృత్తినివృత్తౌ

తత్కృతభోగనివృత్తేః కూటస్థనిత్యశుద్ధానన్తాయాశ్చితిశక్తేః స్వరూపప్రతిష్ఠాలక్షణం కైవల్యం సిధ్యతీత్యర్థః । యేన కేన ప్రకారేణోత్పన్నయా పురుషఖ్యాత్యా పరవైరాగ్యద్వారా పరమపదం కైవల్యం లభ్యత ఇతి పరమతాత్పర్యమ్ ॥ ౩.౫౭ ॥

ఇతి శ్రీమత్పతఞ్జలిప్రణీతే యోగశాస్త్రే యోగసుధాకరాభిధాయాం వృత్తౌ విభూతిపాదః సమాప్తః ॥

౪. కైవల్యపాదః ।

వీరాసనే సమాసీనం సంవిన్ముద్రాలసత్కరమ్ ।
కైవల్యానన్దదం కఞ్చిజ్జ్యోతిర్ధాతుముపాస్మహే ॥

ఇత్థం పూర్వస్మిన్పాదే సమాధేరన్తరఙ్గం సంయమసంజ్ఞం ధారణాదిత్రయం సంయమస్య లక్ష్యభూతాన్పరిణామభేదాఞ్శ్రద్ధాద్వారా కైవల్యఫలకపురుషఖ్యాత్యర్థా జ్ఞానక్రియారూపాః సిద్ధీశ్చాభిధాయ,
అధునా కైవల్యస్వరూపం ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయితుకామః ప్రథమం తావత్సిద్ధిపఞ్చకం ప్రపఞ్చయతి -

౪.౧. జన్మౌషధిమన్త్రతపఃసమాధిజాః సిద్ధయః
౪.౧. జన్మ-ఔషధి-మన్త్ర-తపః-సమాధిజాః సిద్ధయః ॥ 4.1 ॥

జన్మనా పక్ష్యాదీనామాకాశగమనాదిసిద్ధిః । ఓషధీరసాయనాదిః; తత్సేవయా మాణ్డవ్యాదీనాం కాయాదిసిద్ధిః । మన్త్రస్త్రిపురాదిః; తజ్జపేన కేషాఞ్చిదణిమాదిసిద్ధిః । శరీరశోషణాదికం తపః; తేన విశ్వామిత్రాదీనాం సిద్ధిః । సమాధిజాస్త్వధస్తాదభిహితాః ॥ ౧ ॥

నను పరమేశ్వరసమారాధనాదితపఃప్రభావేణైవ నన్దీశ్వరో మనుష్యదేహేన దేవత్వమగమదిత్యుపాఖ్యా
తత్కథం, మనుష్యదేహస్య దేవశరీరాకారేణ పరిణామాయోగాదిత్యాశఙ్క్యాహ -

౪.౨. జాత్యన్తరపరిణామః ప్రకృత్యాపూరాత్
౪.౨. జాతి-అన్తర-పరిణామః ప్రకృతి-ఆపూరాత్ ॥ 4.2 ॥

ప్రధానాదయః పృథివ్యన్తాః ప్రకృతయః । తాసాం సర్వత్ర విద్యమానతయా నరాదిదేహావయవేష్వాపూరాద్ధర్మాదినిమిత్తానురోధేనావయవానుప్రవేశాజ్జాత్యన్తరపరిణామో యుజ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥

నను ప్రకృత్యాపూరో ధర్మాదినిమిత్తమపేక్షతే చేత్తస్యైవాస్తు ప్రవర్తకత్వం; కిం తేన ? న చేష్టాపత్తిః, అపసిద్ధాన్తాపాతాదిత్యాశఙ్క్యాహ -

౪.౩. నిమిత్తమప్రయోజకం ప్రకృతీనాం వరణభేదస్తు తతః క్షేత్రికవత్
౪.౩. నిమిత్తమ్-అప్రయోజకం ప్రకృతీనాం వరణ-భేదః-తు తతః క్షేత్రికవత్ ॥ 4.3 ॥

నిరీశ్వరసాఙ్ఖ్యేఽపి పురుషార్థ ఏవానాగతః ప్రకృతీనాం ప్రవర్తకః । సేశ్వరాణాం నస్తు తదుద్దేశేనేశ్వరః ప్రవర్తక ఇత్యుద్దేశ్యతయా పురుషార్థః ప్రవర్తక ఇతి రాద్ధాన్తః । అతః ప్రకృతీనాం ధర్మాదికం నిమిత్తం న ప్రవర్తకం, తత్కార్యత్వాత్ । అపి తు తతో నిమిత్తాద్వరణస్య ప్రతిబన్ధస్య భేదో నాశో భవతి । ధర్మేణాధర్మనిరాసే ప్రకృతయః స్వయమేవ దేవాదిపరిణామే ప్రవర్తన్తే । యథా క్షేత్రికః కృషీవలో జలస్యోన్నతదేశాదివరణభేదమాత్రం కరోతి, తతః పాథః స్వత ఏవ కేదారాత్కేదారాన్తరే ప్రవర్తతే, తద్వదిత్యర్థః ॥ ౪.౩ ॥

యదా యోగీ యుగపద్భోగార్థం బహూన్కాయాన్నిర్మిమీతే తదా తేషు కస్మాచ్చిత్తాని భవన్తీత్యత ఆహ -

౪.౪. నిర్మాణచిత్తాన్యస్మితామాత్రాత్
౪.౪. నిర్మాణ-చిత్తాని-(అస్మితా-మాత్రాత్)॥ 4.4 ॥

యోగప్రభావాన్నిర్మీయన్త ఇతి నిర్మాణాని చిత్తాని యోగిసఙ్కల్పాధీనప్రకృత్యాపూరాత్కాయవదష
ఇత్యర్థః ॥ ౪.౪ ॥

తర్హి చిత్తానాం భిన్నాభిప్రాయత్వాద్యోగినో భోగాసిద్ధిరిత్యత ఆహ -

౪.౫. ప్రవృత్తిభేదప్రయోజకం చిత్తమేకమనేకేషాం
౪.౫. (ప్రవృత్తి-భేదే)-ప్రయోజకం చిత్తమ్-ఏకమ-అనేకేషామ్ ॥ 4.5 ॥

నిర్మితచిత్తానాం నాయకం చిత్తమేకం యోగీ స్వభోగానుకూలప్రవృత్తివిశేషనియామకం నిర్మిమీతే; తేన భోగస్తదనుసన్ధానం చ యుజ్యతే ఇత్యర్థః ॥ ౪.౫ ॥

ఇత్థం జన్మాదిభిః సిద్ధిపఞ్చకప్రపఞ్చనపురఃసరం సిద్ధానాం పఞ్చవిధాని చిత్తాన్యభిహితాని । అధునా తేష్వపవర్గభాగీయం చిత్తం నిర్ధారయితుమాహ -

౪.౬. తత్ర ధ్యానజమనాశయం
౪.౬. తత్ర ధ్యానజమ్-అనాశయమ్ ॥ 4.6 ॥

తత్ర తేషు జన్మాదిసిద్ధచిత్తేషు యత్సమాధిసిద్ధచిత్తం, తదనాశయం క్లేశకర్మవిపాకాశయశూన్యమపవ
భవతీత్యర్థః ॥ ౪.౬ ॥

ఇత్థమస్తు యోగినశ్చిత్తం, తత్కర్మ కీదృశమిత్యపేక్షాయామాహ -

౪.౭. కర్మాశుక్లకృష్ణం యోగినస్త్రివిధమితరేషాం
౪.౭. (కర్మ-అశుక్ల-అకృష్ణమ్)యోగినః-త్రివిధమ్-ఇతరేషామ్ ॥ 4.7 ॥

కామ్యకర్మ విహితత్వాచ్ఛుక్లమ్ । నిషిద్ధం కృష్ణమ్ । మిశ్రం శుక్లకృష్ణమ్ । తదేతత్త్రయమితరేషామయోగినాం సమ్భవ్యతే । తచ్చ త్రివిధం జన్మ ప్రయచ్ఛతి । తదుక్తం - "శుభైరాప్నోతి దేవత్వం నిషిద్ధైర్నారకీం గతిమ్ । ఉభాభ్యాం పుణ్యపాపాభ్యాం మానుష్యం లభతేఽవశః" ఇతి । అథ యోగస్యానిషిద్ధత్వాదకృష్ణత్వేఽపి విహితత్వాచ్ఛుక్లత్వమేవేతి చేత్, మైవం; అకామ్యత్వాభిప్రాయేణాశుక్లకృష్ణత్వాభిధానాత్ । అతశ్చిత్తశుద్ధివివేకఖ్యాతిద్వారా మోక్షైకఫలకమశుక్లకృష్ణం యోగినః కర్మేత్యర్థః ॥ ౭ ॥

అధునా ప్రసఙ్గాద్విపాకాశయాభివ్యక్తేః కర్మాభివ్యక్తినిదానత్వమభిధాతుమాహ-

౪.౮. తతస్తద్విపాకానుగుణానామేవాభివ్యక్తిర్వాసనానాం
౪.౮. తతః-తద్-(విపాక-అనుగుణానామ్)-ఏవ-అభివ్యక్తిః-వాసనానామ్ ॥ 4.8 ॥

తతో యథోదీరితత్రివిధాత్మకకర్మణోరనన్తరం విపాకదానాయాభివ్యక్తౌ సత్యాం తద్విపాకానుగుణానామేవ వాసనానామభివ్యక్తిర్భవతి, న విరుద్ధానామిత్యర్థః । దేవత్వప్రాప్తౌ చ చిత్తే ప్రసుప్తా ఏవ నరభోగవాసనా భవన్తి, తాసామభివ్యక్తౌ దివ్యభోగాయోగాదితి భావః ॥ ౮ ॥

నన్వేతా నరభోగవాసనా దేవత్వాదిజన్మసహస్రవ్యవధానానన్తరం కథం తర్హి పునర్నరజన్మన్యభివ్యజ్యన్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ -

౪.౯. జాతిదేశకాలవ్యవహితానామప్యానన్తర్యం స్మృతిసంస్కారయోరేకరూపత్వాత్
౪.౯. జాతి-దేశ-కాల-వ్యవహితానామ్-అపి-ఆనన్తర్యమ్- స్మృతి-సంస్కారయోః-ఏకరూపత్వాత్ ॥ 4.9 ॥

అనాదౌ సంసారే యేన కర్మణా యస్మిఞ్జన్మని భోగైః సఞ్చితా యా వాసనాస్తాసాం జన్మకోట్యా స్వర్గాదిదేశేన కల్పశతేన చ వ్యవహితానామపి తజ్జాతీయేన కర్మణా తస్మిఞ్జన్మని పునః ప్రాప్తే సతి తేనైవ కర్మణా జన్మనామభివ్యక్తానామానన్తర్యం స్మృతిద్వారా భోగాదిహేతుత్వం భవతి । కుతః ? స్మృతిసంస్కారయోరేకరూపత్వాత్ । క్రియా జ్ఞానమన్యద్వా రాగాదికం యచ్ఛక్త్యాత్మనా స్థితం స సంస్కారః । తత్ర క్రియాసంస్కారః క్రియాత్మనా పరిణతః, జ్ఞానసంస్కారః స్మృత్యాత్మనా, అన్యసంస్కారోఽన్యాత్మనా పరిణత ఇత్యేవం స్మృతిసంస్కారయోరభేదేనైకవిషయత్వేన చైకరూపత్వాదానన్తర్యశబ్దితః కార్యకారణభావః సజాతీయయోః సమ్భవతి, న

విజాతీయయోః । న హి వ్యవధానం సంస్కారస్య విరూపకార్యకారిత్వమాపాదయతి; తథాత్వే ఘటానుభవజసంస్కారాదనన్తరమననుభూతస్మృత్యాపత్తేరిత్యర్థః ॥ ४.౯ ॥

ఇత్యాశఙ్క్యాహ -
నను జన్మాన్తరితవాసనా న సన్తీతి వదన్తం చార్వాకం ప్రత్యాహ -

४.౧౦. తాసామనాదిత్వం చాశిషో నిత్యత్వాత్
४.౧౦. తాసామ్-అనాదిత్వం చ-ఆశిషో నిత్యత్వాత్ ॥ 4.10 ॥

న కేవలం తాసాం వాసనానామానన్తర్యం, కిం త్వనాదిత్వమపీతి చార్థః । "సదాహం భూయాసమ్" ఇత్యాశిషో మరణత్రాసస్య నిత్యత్వాత్సర్వజనేష్వవ్యభిచారాదిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥

నను వాసనానామనాదితయా కథం తదుచ్ఛేదః ? తత్రాహ -

४.౧౧. హేతుఫలాశ్రయాలమ్బనైః సఙ్గృహీతత్వాదేషామభావే తదభావః
४.౧౧. హేతు-ఫల-ఆశ్రయ-ఆలమ్బనైః సఙ్గృహీతత్వాత్-ఏషామ్-అభావే తదభావః (తద్-అభావః)॥ 4.11 ॥

నైతాః పురుషవదనాదయః, కిం తు కార్యా ఏవ ప్రవాహానాదయః । అతః కారణోచ్ఛేదాదుచ్ఛేదః సమ్భవతి । తథా హి -
పూర్వపూర్వసంస్కారలక్షణావిద్యా హ్యస్మితాహేతుః । సా చ మనుష్యోఽహం మమేదమిష్టమనిష్టమితి భ్రమహేతుః । సోఽపి రాగద్వేషయోః । తౌ చ పరనిగ్రహానుగ్రహాదిద్వారా ధర్మాధర్మయోః । తౌ చ భోగే । సోఽపి వాసనాసు । తాః పునర్భ్రమాదిషు । ఇత్యనాది సంసారచక్రమనిశమావర్తతే । తత్ర వాసనానాం క్లేశకర్మాణి హేతవః, జాత్యాయుర్భోగాః ఫలం, చిత్తమాశ్రయః, శబ్దాదికమాలమ్బనం; తైః సఙ్గృహీతత్వాత్ ఆదరనైరన్తర్యసత్కారానుబన్ధ్యష్టాఙ్గయోగజావిప్లవవివేకఖ్యాత్యా ఉచ్ఛేదే సతి కారణానామభావాదుచ్ఛేదో భవతీత్యర్థః ॥ ४.౧౧ ॥

నన్వాస్తాం తావదాసాం వాసనానాముచ్ఛేదః; కిముత్పత్తిరసతీనాం సతీనాం వా ? న తావదాద్యః, అసమ్భవాత్; న హ్యసతః శశవిషాణస్య సాస్తి; నాపి ద్వితీయః, అసమ్భవాదేవ; న హి సద్రూపాయాశ్చితిశక్తేరుత్పత్తిః సమ్భవతి యేన తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్య శక్తిరూపేణ స్వప్రకృతౌ విద్యమానానామేవాభివ్యక్తిరుత్పత్తిరిత్యాశయేనాహ -

४.౧౨. అతీతానాగతం స్వరూపతోఽస్త్యధ్వభేదాద్ధర్మాణాం
४.౧౨. అతీత-అనాగతం స్వరూపతః అస్తి-అధ్వ-భేదాత్-ధర్మాణామ్ ॥ 4.12 ॥

అతీతానాగతం ధర్మజాతం ధర్మిణి శక్తిరూపేణాస్త్యేవ । అతస్తస్యాభివ్యక్తిపదవేదనీయోత్పత్తిరుపపద । నను తర్హి వాసనాదిబన్ధస్య విద్యమానత్వాత్తత్త్వజ్ఞానవైయర్థ్యమితి చేత్, న; ధర్మాణామనాగతాద్యధ్వనాం భేదాత్ । వర్తమానాధ్వని దుఃఖాదివాసనాచిత్రం సాధికారమసఙ్ఖ్యేయపరిణామశీలం చిత్తం భోగ్యతామాపన్నం బన్ధ ఇత్యుచ్యతే । తత్త్వజ్ఞానే సతి నిరధికారమతీతాధ్వని ప్రవేశితం ప్రవృత్త్యాత్మనా సదపి పునర్వ్యుత్థానబీజస్య కర్తవ్యపురుషార్థస్య కృతత్వాన్న పునరావర్తత ఇత్యర్థః ॥ ౪.౧౨ ॥

నను స్వరూపతోఽస్తీత్యుక్తం; కిం తత్స్వరూపమిత్యత్రాహ -

౪.౧౩. తే వ్యక్తసూక్ష్మా గుణాత్మానః
౪.౧౩. తే వ్యక్త-సూక్ష్మాః గుణాత్మానః (గుణ-ఆత్మానః)॥ 4.13 ॥

వ్యక్తా వర్తమానాధ్వానః, సూక్ష్మా అతీతానాగతాధ్వానః; తే మహదాదయో ఘటాదివిశేషాన్తా గుణాత్మానః సత్త్వరజస్తమఃస్వరూపాస్తత్ప్రకృతికత్వాదిత్యర్థః ॥ ౪.౧౩ ॥

నను మహదాదీనాం గుణత్రయపరిణామత్వేన ప్రత్యేకమేకత్వం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ -

౪.౧౪. పరిణామైకత్వాద్వస్తుతత్త్వం
౪.౧౪. పరిణామ-ఏకత్వాద్-వస్తు-తత్త్వమ్ ॥ 4.14 ॥

దృశ్యతే హి బహూనామేకః పరిణామః, యథా తైలవర్తివహ్నీనామేకః ప్రదీపపరిణామః । న చ తర్హి మృత్సువర్ణక్షీరాణామేకః పరిణామః స్యాదితి వాచ్యం; తేషామఙ్గాఙ్గిభావాభావాత్ । గుణానాం త్వఙ్గాఙ్గిభావేన తత్పరిణామస్యైకత్వాద్వస్తునో మహదాదేస్తత్త్వమేకత్వం యుజ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౪.౧౪ ॥

నను క్షణికవిజ్ఞానాత్మకచిత్తాతిరిక్తం వస్తు నాస్త్యేవేతి వదన్తం బౌద్ధం ప్రత్యాహ -

౪.౧౫. వస్తుసామ్యేఽపి చిత్తభేదాత్తయోర్విభక్తః పన్థాః
౪.౧౫. వస్తు-సామ్యే-అపి చిత్త-భేదాత్-తయోః-విభక్తః పన్థాః ॥ 4.15 ॥

తయోర్విజ్ఞానాత్మకచిత్తవస్తునోర్విభక్తః పన్థా భిన్నో మార్గః । కుతః ? వస్తుతః స్త్రీపిణ్డాదేః సామ్యేఽపి చిత్తానాం భేదాత్ । యథైకస్యాం నార్యాం పత్యుః సుఖవిజ్ఞానం సపత్న్యా దుఃఖవిజ్ఞానం కాముకస్య తదలాభాన్మోహే విషాదవిజ్ఞానం నిష్కామస్యోపేక్షావిజ్ఞానం; సర్వేషాం "యా త్వయా దృష్టా సా మయాపి దృష్టా" ఇత్యబాధితవిషయప్రత్యభిజ్ఞానాదేకం వస్త్వనేకం విజ్ఞానమితి తయోర్భేదః । అతో న విజ్ఞానాత్మకం సర్వం వస్తు; కిం తు తస్మాద్భిన్నం గుణత్రయపరిణామ ఇతి దిక్ ॥ ౧౫ ॥

నన్వస్తు విజ్ఞానాదన్యద్వస్తు; తచ్చైకవిజ్ఞానాధీనామితి వదన్తం ప్రత్యాహ -

౪.౧౬. న చైకచిత్తతన్త్రం వస్తు తదప్రమాణకం తదా కిం స్యాత్ ?
౪.౧౬. న చ (ఏక-చిత్త)-తన్త్రం వస్తు తద్-అప్రమాణకం తదా కిం స్యాత్ ॥ 4.16 ॥

యద్యేకచిత్తస్య గ్రాహ్యం ఘటవస్తు, తదా తస్మింశ్చిత్తే పటాదిషు వ్యగ్రే తద్వస్తు అప్రమాణకం కిం స్యాత్ ? న స్యాదిత్యర్థః । న చేష్టాపత్తిః, పునస్తద్దర్శనే సోఽయమిత్యబాధితప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ఏకస్య వ్యగ్రత్వేఽప్యన్యేన దృశ్యమానత్వాచ్చ । తస్మాన్నైకచిత్తతన్త్రం వస్తు, కిం తు చిత్తాతిరిక్తం స్వతన్త్రమితి సిద్ధమ్ ॥

నను చిత్తస్యాహఙ్కారికత్వేన సర్వగతత్వాత్సర్వదా సర్వం జ్ఞాయేతేత్యత ఆహ -

౪.౧౭. తదుపరాగాపేక్షత్వాచ్చిత్తస్య వస్తు జ్ఞాతాజ్ఞాతం
౪.౧౭. తద్-ఉపరాగ-అపేక్షిత్వాత్-చిత్తస్య వస్తు జ్ఞాత-అజ్ఞాతమ్ ॥ 4.17 ॥

సర్వగతత్వేఽపి చిత్తం యత్ర శరీరే వృత్తిమత్తేన శరీరేణ సహ సమ్బన్ధో యస్య వస్తునస్తత్రైవ జ్ఞానం నేతరత్ర । ఏవం చేన్ద్రియప్రణాడికయా చిత్తం యేన వస్తునోపరక్తం తద్వస్తు జ్ఞాతం, యదుపరక్తం న భవతి తదజ్ఞాతమిత్యర్థః । అనేన చిత్తం పరిణామి జ్ఞాతాజ్ఞాతవిషయత్వాచ్ఛ్రోత్రాదివదితి చిత్తస్య పరిణామిత్వేఽనుమానముక్తం భవతీత్యభిసన్ధిః ॥ ౧౭ ॥

నన్విత్థమాత్మనోఽపి పరిణామిత్వం కిం న స్యాదిత్యత ఆహ -

౪.౧౮. సదా జ్ఞాతాశ్చిత్తవృత్తయస్తత్ప్రభోః పురుషస్యాపరిణామాత్
౪.౧౮. సదా జ్ఞాతాః-చిత్త-వృత్తయః-(తత్-ప్రభోః)పురుషస్య-అపరిణామాత్ ॥ 4.18 ॥

పురుషోఽపరిణామీ సదా జ్ఞాతృత్వాత్ న యదేవం న తదేవం యథా చిత్తమ్ । తథా యద్యసౌ పురుషః పరిణామీ స్యాత్తదా పరిణామస్య కాదాచిత్కత్వాత్తాసాం చిత్తవృత్తీనాం సదా జ్ఞాతత్వం న స్యాత్ । అతః సదా జ్ఞాతృత్వాదపరిణామీ పురుష ఇత్యర్థః ॥ ౪.౧౮ ॥

నను క్షణికం చిత్తమేవ స్వపరావభాసకమస్తు, కిం పురుషేణేత్యత ఆహ -

౪.౧౯. న తత్స్వాభాసం దృశ్యత్వాత్
౪.౧౯. న తత్-స్వాభాసం (స్వ-ఆభాసమ్)దృశ్యత్వాత్ ॥ 4.19 ॥

“ఘటోఽయం రూపవాన్” ఇతివత్ “సుఖ్యహమ్” “క్రుద్ధోఽహమ్” “శాన్తం మే మనః” ఇతి దృశ్యత్వాచ్చిత్తం స్వభాసం స్వప్రకాశం న భవతి; కిం తు స్వాతిరిక్తద్రష్టృకం న క్షణికం, “సోఽహమ్” ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానాదిత్యుక్తమ్ ॥ ౧౯ ॥

కిం చ -

౪.౨౦. ఏకసమయే చోభయానవధారణం
౪.౨౦. ఏక-సమయే చ-ఉభయ-అనవధారణమ్ ॥ 4.20 ॥

యది చిత్తం స్వపరావభాసకం స్యాత్తదా తయోశ్చిత్తార్థయోర్జన్యజనకభావేన చిత్తక్షణేఽర్థస్య అర్థక్షణే చిత్తస్య చాసత్త్వాదేకస్మిన్నేవ క్షణే తయోరుభయోరవధారణమనుభవో న స్యాత్ । తస్మాత్పురుష ఏవ చిత్తార్థయోరవభాసకో న చిత్తమిత్యర్థః ॥ ౪.౨౦ ॥

నను మా నామ భూచ్చిత్తం స్వప్రకాశం; చిత్తాన్తరేణ ప్రకాశ్యతాం; కిం పురుషేణేత్యాశఙ్క్యాహ -

౪.౨౧. చిత్తాన్తరదృశ్యత్వే బుద్ధిబుద్ధేరతిప్రసఙ్గః స్మృతిసఙ్కరశ్చ
౪.౨౧. చిత్తాన్తర-దృశ్యత్వే బుద్ధి-బుద్ధేః-(అతి-ప్రసఙ్గః)స్మృతి-సఙ్కరః-చ ॥ 4.21 ॥

యది నీలాదిగోచరం చిత్తం చిత్తాన్తరేణ దృశ్యేత, తదా తదపి బుద్ధ్యాత్మకం చిత్తమన్యయా బుద్ధ్యా, సాప్యన్యయేత్యతిప్రసఙ్గః స్యాత్ । కిం చానన్తచిత్తానామనుభవే సత్యనన్తచిత్తస్మృతీనాం సఙ్కరః ప్రాప్నోతి । అతశ్చితిశక్తిభాస్యం చిత్తమితి సిద్ధమ్ ॥ ౪.౨౧ ॥

నను కూటస్థనిత్యాయాశ్చితిశక్తేశ్చిత్తేన క్రియాపూర్వకసమ్ప్రయోగాసమ్భవాత్కథం తత్తయా భాస్యమిత్యత ఆహ -

౪.౨౨. చితేరప్రతిసఙ్క్రమాయాస్తదాకారతాపత్తౌ స్వబుద్ధిసంవేదనమ్ ॥ ౨౨ ॥

౪.౨౨. చితేః-అప్రతిసఙ్క్రమాయాః-తద్-(ఆకారతా-ఆపత్తౌ)(స్వ-బుద్ధి)-సంవేదనమ్ ॥ 4.22 ॥

౪.౨౨. చితేః-అప్రతిసఙ్క్రమాయాః-తద్-(ఆకార-ఆపత్తౌ)(స్వ-బుద్ధి)-సంవేదనమ్ ॥ 4.22 ॥

యథా పరిణామిత్వాద్బుద్ధితత్త్వస్య క్రియయా ఘటాదౌ సమ్ప్రయోగః సమస్తి, న తథా చితిశక్తేర్బుద్ధితత్త్వే ప్రతిసఙ్క్రమః సమ్ప్రయోగః అపరిణామిత్వాత్ । అపి తు సవితుః సలిలే ప్రతిబిమ్బవచ్చితిశక్తేర్బుద్ధౌ ప్రతిబిమ్బే సతి తస్యా బుద్ధేశ్చిదాకారతాపత్తౌ

సత్యాం స్వభోగ్యబుద్ధిసంవేదనం భవతి । చిచ్ఛాయాగ్రాహిత్వసమ్బన్ధేన చిదుపరక్తం చిత్తం చిదాభాస్యమిత్యనవద్యమ్ ॥ ౪.౨౨ ॥

నను తర్హి కేషాఞ్చిచ్చిత్తమేవ చిదాత్మేతి భ్రమః కథమిత్యాశఙ్క్య తేషాం భ్రమబీజమాహ -

౪.౨౩. ద్రష్టృదృశ్యోపరక్తం చిత్తం సర్వార్థం
౪.౨౩. ద్రష్టృ-దృశ్య-ఉపరక్తం చిత్తం (సర్వ-అర్థమ్)॥ 4.23 ॥

సర్వో ద్రష్టృదృశ్యరూపోఽర్థో విషయో యస్య తత్సర్వార్థమ్ । తత్ర చిత్సాన్నిధ్యాచ్చిద్రూపతామివ ప్రాప్తం ద్రష్ట్రుపరక్తం ద్రష్టృవిషయం భవతి । ఇన్ద్రియాదిద్వారా దృశ్యోపరక్తం తదాకారం భవతి । తథా చ భోగ్యశబ్దాద్యాకారం సుఖదుఃఖాదిపరిణామలక్షణభోగాత్మకం చిత్తం దృశ్యమపి చిత్ప్రతిబిమ్బాభేదాదాత్మేతి సౌగతానాం భ్రమః । తత్రవివేకినా చిత్తస్య భోగ్యతయా తస్మాదన్యో భోక్తా స్వీకర్తవ్య ఇతి భావః ॥ ౪.౨౩ ॥

అతశ్చాన్యో భోక్తా చిత్తాదస్తీత్యాహ -

౪.౨౪. తదసఙ్ఖ్యేయవాసనాభిశ్చిత్రమపి పరార్థం సంహత్యకారిత్వాత్
౪.౨౪. తద్-అసఙ్ఖ్యేయ-వాసనాభిః-చిత్రమ్-అపి పరార్థం (పర-అర్థమ్)(సంహత్య-కారిత్వాత్)॥ 4.24 ॥

యద్యపి క్లేశకర్మవిపాకవాసనాభిరనన్తాభిశ్చిత్రం సుఖాద్యాశ్రయతయా భోక్తృకల్పం చిత్తం, తథాపి పరస్య నిరుపచరితచిత్స్వభావస్యార్థౌ భోగాపవర్గౌ సాధయతీతి పరార్థం భోగ్యమేవ న భోక్తా । కస్మాత్ ? సంహత్య దేహేన్ద్రియాదిసహకారిభిర్మిలిత్వా భోగాదికార్యకారిత్వాత్ । యన్మిలిత్వా కార్యకారి తత్పరార్థం యథా గృహాది దేవదత్తార్థమ్ । తస్మాచ్చిత్తాదన్యశ్చిదాత్మా భోక్తాస్తీతి సిద్ధమ్ ॥ ౪.౨౪ ॥

ఇత్థం ప్రాసఙ్గికం పరిసమాప్య అధునా కైవల్యం నిరూపయితుం తద్యోగ్యమధికారిణం దర్శయతి -

౪.౨౫. విశేషదర్శిన ఆత్మభావభావనావినివృత్తిః
౪.౨౫. (విశేష-దర్శిన)(ఆత్మ-భావ)-భావనా-వినివృత్తిః ॥ 4.25 ॥

పూర్వోక్తవివేకేన బుద్ధేరన్యశ్చిన్మాత్రః పురుషోఽహమితి విశేషదర్శిన ఆత్మభావే తత్త్వే భావనా జిజ్ఞాసా వినివర్తతే, జ్ఞాతే జిజ్ఞాసాయోగాత్ । యస్య పూర్వజన్మసుకృతపరిపాకేణ తత్త్వజిజ్ఞాసా జాయతే, సోఽధికారీతి భావః ॥ ౪.౨౫ ॥

నను తత్త్వజిజ్ఞాసోర్విశేషదర్శనానన్తరం చిత్తం కీదృశం భవతీత్యపేక్షాయామాహ -

౪.౨౬. తదా వివేకనిమ్నం కైవల్యప్రాగ్భారం చిత్తం

౪.౨౬. తదా (వివేక-నిమ్నమ్)(కైవల్య-ప్రాగ్భారమ్)చిత్తమ్ ॥ 4.26 ॥

పూర్వం బుద్ధ్యాదావాత్మత్వభ్రమదశాయాం యచ్చిత్తం విషయనిమ్నం సంసారప్రాగ్భారమాసీత్, తదిదానీం నివృత్తభ్రమస్య యోగినశ్చిత్తం వివేకనిమ్నం ద్రష్టృదృశ్యయోర్వివేకో నిమ్నమాలమ్బనభూమిర్యస్య తత్; వివేకనిష్ఠమితి యావత్ । అత ఏవ కైవల్యం ప్రాగ్భారోఽవధిర్యస్య తత్కైవల్యప్రాగ్భారం కైవల్యఫలావసానం భవతీత్యర్థః ॥ ౪.౨౬ ॥

యద్యేవం తదాస్య వ్యుత్థానప్రత్యయాః కుతో భవన్తీత్యత ఆహ -

౪.౨౭. తచ్ఛిద్రేషు ప్రత్యయాన్తరాణి సంస్కారేభ్యః
౪.౨౭. తత్-ఛిద్రేషు (ప్రత్యయ-అన్తరాణి)సంస్కారేభ్యః ॥ 4.27 ॥

వివేకఖ్యాతిపరస్యానుక్షణం క్షీయమాణేభ్యో వ్యుత్థానసంస్కారేభ్యో వివేకఖ్యాతిచ్ఛిద్రేష్వభివ్యక్తేభ్యః ప్రత్యయాన్తరాణి భవన్తీత్యర్థః ॥ ౪.౨౭ ॥

నను కోఽయమేతేషాం సంస్కారాణాం హానోపాయ ఇత్యత్రాహ -

౪.౨౮. హానమేషాం క్లేశవదుక్తం
౪.౨౮. హానమ్-ఏషాం (క్లేశవత్-ఉక్తమ్)॥ 4.28 ॥

యథావిద్యాదిక్లేశా వివేకఖ్యాత్యా దగ్ధాః పునః సంస్కారం న ప్రసువతే, తథా వ్యుత్థానసంస్కారా అపి పురుషఖ్యాతిదగ్ధా అప్రసవధర్మాణో భవన్తీత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥

అథ వివేకఖ్యాతేరపి వ్యుత్థానరూపతయా తన్నిరోధోపాయముపదర్శయితుమాహ -

౪.౨౯. ప్రసఙ్ఖ్యానేఽప్యకుసీదస్య సర్వథా వివేకఖ్యాతేర్ధర్మమేఘః సమాధిః
౪.౨౯. ప్రసఙ్ఖ్యానే-అపి-అకుసీదస్య సర్వథా వివేక-ఖ్యాతేః-(ధర్మ-మేఘః)సమాధిః ॥ 4.29 ॥

వివేకఖ్యాతిరేవ విశోకరూపావాన్తరఫలోన్ముఖీ సతీ ప్రసఙ్ఖ్యానమిత్యుచ్యతే । తత్రాపి అకుసీదస్య, కుత్సితేషు విషయేషు సీదతీతి కుసీదో రాగః, తద్రహితస్య విరక్తస్య, అత ఏవ సర్వథా సర్వాత్మనా వివేకఖ్యాతేః యోగినః అశుక్లకృష్ణం ధర్మం కైవల్యఫలం మేహతి సిఞ్చతీతి ధర్మమేఘాఖ్యః సమాధిర్భవతీత్యర్థః ॥ ౨౯ ॥

తతః కిమిత్యత ఆహ -

౪.౩౦. తతః క్లేశకర్మనివృత్తిః
౪.౩౦. తతః క్లేశ-కర్మ-నివృత్తిః ॥ 4.30 ॥

తతో ధర్మమేఘాత్సవాసనక్లేశతన్మూలకర్మణాం నివృత్తిర్భవతీత్యర్థః ॥ ౪.౩౦ ॥

తదా కిం భవతీత్యత్రాహ -

౪.౩౧. తదా సర్వావరణమలాపేతస్య జ్ఞానస్యానన్త్యాజ్జ్ఞేయమల్పం
౪.౩౧. తదా (సర్వ-ఆవరణ-మల-అపేతస్య)జ్ఞానస్య-ఆనన్త్యాత్-జ్ఞేయమ్-అల్పమ్ ॥ 4.31 ॥

ఆవృణ్వన్తి చిత్తమిత్యావరణా రజస్తమోమయాః క్లేశకర్మరూపా మలాః । సర్వే చ తే ఆవరణమలాః, తైర్ధర్మమేఘేణాపేతస్య జ్ఞానస్య విశుద్ధబుద్ధ్యాలోకస్యానన్త్యాజ్జ్ఞేయం సర్వం గగనే ఖద్యోతవదల్పమేవ భవతీత్యర్థః ॥ ౪.౩౧ ॥

తతః కిమిత్యత్రాహ -

౪.౩౨. తతః కృతార్థానాం పరిణామక్రమసమాప్తిర్గుణానాం
౪.౩౨. తతః కృతార్థానాం (పరిణామ-క్రమ)-సమాప్తిః గుణానామ్ ॥ 4.32 ॥

తతో ధర్మమేఘఫలీభూతపరవైరాగ్యాత్మకానన్తజ్ఞానానన్తరం వివేకఖ్యాతౌ నిరుద్ధాయాం, కృతార్థానాం కృతో నిష్పాదితోఽర్థో భోగాపవర్గరూపః పురుషార్థో యైస్తే తథోక్తాస్తేషాం సత్త్వాదిగుణానాం మహదాద్యహఙ్కారక్రమేణ యః పరిణామక్రమః తస్య సమాప్తిర్భవతీత్యర్థః ॥ ౪.౩౨ ॥

కోఽసౌ క్రమ ఇత్యపేక్షాయామాహ -

౪.౩౩. క్షణప్రతియోగీ పరిణామాపరాన్తనిర్గ్రాహ్యః క్రమః
౪.౩౩. క్షణ-ప్రతియోగీ పరిణామ-అపరాన్త-నిర్గ్రాహ్యః క్రమః ॥ 4.33 ॥

క్షణప్రతియోగీ క్రమ ఇతి స్వరూపనిర్దేశః । క్షణౌ ప్రతియోగినౌ నిరూపకౌ యస్య స క్షణప్రతియోగీ । ఏవం క్షణికపరిణామక్రమో మన్తవ్యః । తత్ర ప్రమాణం పరిణామాపరాన్తనిర్గ్రాహ్య ఇతి । మృది పిణ్డఘటకపాలచూర్ణకణానాం ప్రత్యక్షపరిణామానాం పూర్వాన్తః పిణ్డః అపరాన్తః కణ ఇతి పూర్వోత్తరావధిగ్రహణేన క్రమో నిష్కృష్య గ్రాహ్యో భవతీత్యర్థః ॥ ౪.౩౩ ॥

గుణానాం పరిణామక్రమసమాప్తౌ కిం ఫలిష్యతీత్యత్రాహ -

౪.౩౪. పురుషార్థశూన్యానాం గుణానాం ప్రతిప్రసవః కైవల్యం స్వరూపప్రతిష్ఠా వా చితిశక్తిరితి

౪.౩౪. (పురుషార్థ-శూన్యానామ్)గుణానాం (ప్రతి-ప్రసవః)కైవల్యం (స్వరూప-ప్రతిష్ఠా)వా (చితి-శక్తిః)-ఇతి ॥ 4.34 ॥

కృతభోగాపవర్గాణాం కార్యకారణాత్మనాం గుణానాం ప్రధానే ప్రతిప్రసవః ప్రలయః కైవల్యం, చితిశక్తిః కూటస్థనిత్యా శుద్ధాసఙ్గచిత్స్వభావా శక్తిః స్వరూపప్రతిష్ఠా పునర్బుద్ధ్యాదిసమ్బన్ధవిధురా వా కైవల్యం భవతీత్యతిశోభనమ్ । ఇతిశబ్దః శాస్త్రపరిసమాప్తిద్యోతనార్థః ॥ ౪.౩౪ ॥

యత్కృపాపోతమాసాద్య సముత్తీర్ణో భవార్ణవాత్ ।
నమోఽస్తు తస్మై గురవే స్వావిద్యాధ్వాన్తభానవే ॥ ౧ ॥

క్వాహం క్వ యోగసరణిర్గహనార్థా తథాప్యహమ్ ।
శ్రీగురోః కృపయాకార్షం వృత్తిం యోగసుధాకరమ్ ॥ ౨ ॥

ఫణీన్ద్రసూత్రగ్రథితా మద్వాఙ్మౌక్తికమాలికా ।
సమర్ప్యతే మయా శ్రీమద్గురోశ్చరణపఙ్కజే ॥ ౩ ॥

ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీపరమశివేన్ద్రసరస్వతీపాదాబ్జసేవాపరాయణేన శ్రీసదాశివేన్ద్రసరస్వత్యా విరచితాయాం శ్రీమత్పతఞ్జలిప్రణీతే యోగశాస్త్రే సాఙ్ఖ్యప్రవచనాపరనామధేయ యోగసుధాకరాభిధాయాం వృత్తౌ (చతుర్థః)కైవల్యపాదః సమాప్తః ॥

ఓం తత్ సత్ బ్రహ్మార్పణమస్తు ।
హరిః ఓం ।

Proofread by Sujal

Yogasudhakaro Nama Yogasutravrittih
pdf was typeset on October 9, 2026

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*